

VADERNA GÁBOR

Gyulai Pál, Arany János és a nők

A női írás a 19. század második felében Magyarországon

(Gyulai Pál és a nők)

A Gyulai Pál *Írónők* című, először a Pesti Napló hasábjain 1858 áprilisában–májusában publikált cikke¹ körül heves polémia bontakozott ki, melyet az irodalomtörténet-írás általában az *írónövita* megnevezéssel jelöl. E disputát többféle irányból is meg lehet közelíteni. Például Fábri Anna a nők irodalmi megjelenésének művelődéstörténeti tanulságait vette számba,² Gács Anna a női szerzőség elméleti kérdéseiről, a szerzőségtől való szorongásról értekezve érintette a vita máig is érvényes tanulságait,³ Csonki Árpád az eltérő vélemények mögött megbúvó, különböző irodalmi-esztétikai előfeltevéseket rekonstruálta,⁴ Gyimesi Emese az írónövita egyes elemeit a korabeli sajtótörténet kontextusában értelmezte,⁵ mások egyes műelemzések eszmetörténeti háttereként idézték a vitában elhangzó érveket.⁶ Ezek a megközelítések alaposan bemutatták már a vita egyes résztvevőinek álláspontját, elemezték és rekonstruálták Gyulai némiképp következetlen gondolatmenetét, így e tanulmány a szisztematikus áttekintésre nem fog törekedni. Ehelyett arra fogok kísérletet tenni, hogy e vita bizonyos alapkérdéseit egy tágasabb eszme- és társadalomtörténeti kontextusban helyezzem el.

Ahogy az imént utaltam rá, Gyulai érvelése meglehetősen zavaros és önellentmondásos. Ugyanazok a gondolatok térnek vissza újra meg újra, ám apróbb módosításokkal:

¹ GYULAI Pál, *Flóra 50 költeménye. Andersen meséi*, Pesti Napló 1858/61. (ápr. 8.), [1–3]; 1858/62. (ápr. 9.), [1–2]; 1858/65- (ápr. 13.), [1–2]; 1858/70. (ápr. 18.), [1–2]; 1858/92. (máj. 15.), [1–2.] Gyulai szövegét az alábbi kiadásból idézem: GYULAI Pál, *Írónők = Uő., Kritikai dolgozatok. 1854–1861*, MTA, Budapest, 1908, 272–307. Itt jegyzem meg, hogy a korabeli szóhasználatból (írónő vagy nőíró) eltérően én a „férfi író” párjaként „női írókról” fogok beszélni. E gesztussal jelezni kívánom, hogy a „női író” olyan diskurzusok metszéspontján jön létre, ahol időben mindig változó tudomány- és társadalomtörténeti megfontolások egyaránt szerepet játszanak. A kérdés azért rendkívül összetett, mivel a női írás éppen korszakunkban válik témává, s a különböző történeti megközelítések során hajlamosak lehetünk elődeink megfontolásait „természetes” értelmezési keretként visszaolvasni a múlt eseményeire. E szemléleti kerethez lásd Margaret J. M. EZELL, *Writing Women's Literary History*, Johns Hopkins UP, Baltimore, 1993.

² FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”. *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)*, Kortárs, Budapest, 1996, 81–112.

³ GÁCS Anna, *Miért nem elég nekünk a könyv. A szerző az értelmezésben, szerzőség-koncepciók a kortárs magyar irodalomban*, Kijárat, Budapest, 2002, 195–220.

⁴ CSONKI Árpád, *Művészet, történelem és nőiség kapcsolata egy XIX. századi magyar irodalmi vita tükrében*, *Első Század* 2012/2., 355–380.

⁵ GYIMESI Emese, *Polémia és „epeláz” a nőírók körül*, *Századvég* (68) 2013/2., 101–120.

⁶ Lásd például Fésűs Ágnes, „Álla még Murányvár szüzi épségében”. *Arany János: Murány ostroma = Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században*, szerk. Szűcs Zoltán Gábor – VADERNA Gábor, L'Harmattan, Budapest, 2004, 210–230.

példának okáért előbb azért rossz író George Sand, mert nincsenek önálló gondolatai, s „a férfiakat legföljebb csak költői izgalmakra vagy irodalmi czélokra használta föl” (azaz sajátos módon irodalmi témáért és ihletért prostituálódott),⁷ később viszont azt mondja róla, hogy „valóban genialis nő”, aki antropológiai okokból (mert nő) nem képes igazi íróvá lenni (tudniillik nőként alkalmatlan a mély gondolatok befogadására és létrehozására).⁸ A női írással szükségszerűen együtt járó prostituálódásnak (és ezzel párhuzamosan a családi élet megtörésének), valamint az absztrakcióra való képtelenségnek érvei (melyekről alább még sok szó fog esni) folyton folyvást visszatérnek, mintegy behálózzák a szöveget, ám az állandó ismétlésekből nem kerekedik konzekvens érvelés. Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy e hosszadalmas írás voltaképpen könyvkritika, ám a két bírált műről, Majthényi Flóra verseiről és Szendrey Júlia Andersen-fordításairól arányaiban nem sok szó esik – utóbbiról például azon kívül, hogy nemének megfelelő témát talált, Gyulai szinte semmit sem mond. Vagy éppen a „ha már egyszer írnak, akkor csak szűk, családi körben maradvá írjanak” érve egy kedvesen leereszkedő gesztus azok után, hogy előtte oldalakon keresztül olvashattunk arról, miként vetkőzik ki magából és megy tönkre *szükségszerűen* minden nő, aki tollat fog kezébe. Csak egy példa: „az angyalból démon lesz önmagáé vagy másoké, ha túllép körén, ösztönei helyett kételyeire hajt, érzéseit reflexiókba olvasztja föl s hiú ismereteket hajhászva, kiszárítja szívét, megbetegíti phantasiáját. S az írónőnek már pályájánál fogva e helyzetbe kell jönie.”⁹ A kételynek helyet nem hagyó szenvedélyes érvezetés belső feszültségei arra utalhatnak, hogy a vita kérdéses pontjai körül bizonytalan területre tévedtünk, s Gyulai tisztázási kísérlete nem feltétlenül oszlatja el a homályt.

Ez a meglehetősen laza érvmenet több okból is alkalmas lehetett arra, hogy komolyabb vita bontakozzék ki belőle. Először is az egyik legjelentősebb sajtóorgánium közölte az írást (még ha túlzás is Buzinkay Géza állítása, miszerint a Pesti Napló „az egyedüli nemzeti szellemi és politikai kristályosodási góc volt”).¹⁰ Másfelől a fiatal Gyulai körül már korábban is forrt a levegő (például az Adelaide Ristori megítélése körüli vitában).¹¹ Harmadrészt a homályos érvek alkalmasak mind a gyors és meggyőző válaszcsepásra, mind pedig arra, hogy ki-ki azt lásson bele Gyulai érvelésébe, amit szeretne (most mindegy, hogy barátként vagy ellenfélként). S végül szükség van eszme- és társadalomtörténeti folyamatok olyan összekapcsolására, mely éppen ekkor nyit lehetőséget egy efféle harc kibontakozásához. A négy magyarázat közül engem elsősorban az utóbbi érdekel, melynek kapcsán a továbbiakban három – egy-

⁷ GYULAI, *Írónők*, 275.

⁸ Uő., 283.

⁹ Uő., 280.

¹⁰ *A magyar sajtó története*, II/1., 1848–1867, főszerk. SZABOLCSI Miklós, szerk. KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla, Akadémiai, Budapest, 1985, 372.

¹¹ A Jókai Mórral és Egressy Gáborral folyt vitáról lásd DEMCSÁK Katalin, *Ristori vita. A tévedés köz-játéka*, *Theatron* 2000/2., 3–8. A kritika korabeli formációjáról – a Ristori-vita érintésével – lásd T. SZABÓ Levente, *Kritikaképzetek pragmatikája az 1850-es években = Nyelvek, szövegek, identitások. A Romániai Magyar Doktoranduszok és Fiatal Kutatók III. Tudományos Konferenciáján elhangzott előadások. A nyelv- és irodalomtudományi szekció előadásai*, szerk. T. SZABÓ Levente, Kriterion, Kolozsvár, 2003, 175–190.

mással szoros összefüggésben lévő – kérdést szeretnék megvizsgálni: 1) a nyilvános és magán tér használatát; 2) az értelem és érzelem kérdését; 3) az elit és populáris kultúra korabeli ellentétét. E három szemponthoz szemléltető példaként Arany János korabeli, elsősorban lapalapítási kísérleteihez kapcsolódó tevékenységét választottam. Előbb ennek kapcsán írom körül a kérdést, majd ezek után teszek kísérletet arra, hogy a női írással és művelődéssel kapcsolatos dilemmák történeti kontextusait körvonalazzam (s az írónővita dokumentumait inkább itt idézem majd). Előbb egy mélyfúrást végzünk hát, hogy utána madártávlatból egy kicsit másként pillanthassunk ugyanarra a problémára.

(Arany János és a nők)

Kiindul példám már hosszú évek óta a birtokomban van, s részben személyes mulasztásom, hovatovább lustaságom az oka annak, hogy még nem publikáltam, részben viszont az a körülmény, hogy zavarba ejtően hiányoztak bizonyos kapaszkodók, melyek segítségével közelebb juthattam volna ahhoz. A példa Arany János egy Koszorúbeli publikációja, mely egy német verseskötetet ismertet, s kedvcsinálólul az egyik vers fordítását is csatolja. A cikk szövege, illetve a versfordítás a következő:

„Asszonyélet. Költemények *Johanná-tól*.” (Frauenleben. Gedichte von Johanna), ily cím alatt jelent meg közelebb egy versgyűjtemény Berlinben (Dunkernél). A „Volkszeitung” főcikkeinek írója, Bernstein, igen meleg szavakkal ajánlja, s mint az alább következő mutatóvány tanúsítja, nem is érdemtelenül. Bernstein vette rá e koros hölgyet, ki már a nagyanyai örömeit is megélte, hogy részint még ifju korából való költeményeinek ezt a válogatott füzérét nyilvánosság elé bocsássa. Ezek majd mind a női és anyai élet különböző állapotjaira vonatkoznak, s ha e szerint a kör, tárgyainál fogva szűknek mondható: más részt el kell ismerni, hogy e kört a szerző meleg érzelmé, gyors elevenséggel dobogó szíve teljesen betölti. Olvasóink közt az anyák kedvesen veszik talán az itt következő fordítást, melyben azonban már meglátszik a fordító vaskosabb keze:

Anyagond

Beszédem szép gyölcsom a fehérítőrül,
Magam én azt fontam, s nyűttem vala törül. –
Mikor a mosolygó kék ibolyát szedtem,
Mikor a takácshoz fonalát elvittem:
Kinek ez? nem tudtam előre.

Most már tudom: angyal, itt e szerény lakban,
Agyal jelenik meg, csecsemő alakban,
Gyölcsom neki pólya, takaró lepel lesz.
Ugy szorítom hévvel dobogó szívemhez,
Szerelemtől megteljesülve.

Oly csendes, oly néma itt benn a jelenség;
Magam magam előtt vagyok immár szentség,
Mert bennem lakozik ama szentek szente:
Egy lény, kit az isten életre teremt;
Magam' övele többre becsülöm.

Jer hát, puha gyölcsom – ládd mily nagy örömré
Tartottalak eddig, – jer ide, ölemre!
Most szabni akarlak, oly örömet varlak
Reggel idején már s az esteli fénynyel, –
Munkát egyesítve reménynyel.

(Németből)

A. J.¹²

Az Arany János összes műveinek kritikai kiadását sajtó alá rendező szerkesztők többször is nekifutottak e rejtélyes cikknek, de sem Voinovich Géza, aki a zsenyéket, töredékeket és rögtönzéseket tartalmazó hatodik kötetbe illesztette a versfordítást,¹³ sem Németh G. Béla, aki a hatvanas években rendezte sajtó alá Arany cikkeit és tanulmányait, nem találta meg a szóban forgó kötetet,¹⁴ sőt azt sem sikerült kinyomozniuk, hogy ki is lehetett ez a bizonyos Johanna, aki 1863-ban már boldog nagymama, s akinek érdemeiről oly meleg szavakkal szólt a berlini Volkszeitung szerkesztője, Aaron Bernstein. Ami ötven-hatvan éve még nem sikerült, ma könnyebben megy.

Egymástól függetlenül két megoldás is született a rejtélyre.

1) A berlini Staatsbibliothekben megvan a szóban forgó kötet egy példánya, melynek segítségével megfejtethető Johanna titka: innen rekonstruálni lehet, hogy ki volt, hol született, hol halt meg, nagy vonalakban összeállítható az a kapcsolatrendszer, mely a berlini zsidó értelmiséghez kötötte (az emlegetett Aaron Bernstein például az unokatestvére volt, s ugyanabban a városban nőttek fel). Most már megvan természetesen a lefordított vers német eredetije, s könnyen meglehet, hogy csupán ez az egyetlen példányban maradt fenn (legalábbis más internetes katalógus mindmáig nem tartalmazza azt).¹⁵

2) Kérdés maradt mindazonáltal, hogy miképpen is jutott Arany e vers birtokába. Magam tévúton jártam, amikor a megoldást a Volkszeitung hasábjain kerestem. Hász-Fehér Katalin az Europa című kiadványban bukkant rá a cikk eredetijére, amikor az Arany könyvtárában fennmaradt anyag szelvényeinek kritikai kiadását

¹² A. J. [ARANY János], *Asszonyélet [Könyvajánló]*, Koszorú 1863/1/16. (ápr. 19.), 379.

¹³ ARANY János, *Zsenyékek. Töredékek. Rögtönzések*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Akadémiai, Budapest, 1952, 240. (Arany János összes művei, 2.)

¹⁴ ARANY János, *Prózai művek*, II., 1860–1882, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Akadémiai, Budapest, 1968, 810. (Arany János összes művei, 11.) (A továbbiakban: AJÖM XI.)

¹⁵ *Frauen-Leben. Gedichte von Johanna* [NEUMANN], Franz Duncker, Berlin, 1862, 21–22. (Jelzete: Yo 10316) Szilágyi Márton kért meg még 2007-ben, hogy nézzek utána a kötetnek. Míután ezt megtettem, s megtaláltam ezt az unikális példányt, rám bízta annak közlését is. A szerző életéről lásd VADERNA Gábor, *Ki volt Johanna? Egy Arany-fordítás szerzőjéről*, ItK 2015, megjelenés alatt.

készítette.¹⁶ Immár tehát két irányból is meg lehet közelíteni a rejtélyes fordítás ügyét: ismerjük a szerzőt és az eredeti kötetet, valamint azt a forrást is, ahonnan Arany az információit beszerezte.

Az eredeti német szöveg és magyar fordítása a következő:

Vorsorge	Anyagond
Von der Bleiche heb' ich mein Linnen sein, Hab den Flachs gezogen, gesponnen allein. – Als die blauen Blüten mich angelacht, Als ich das Garn zum Weber gebracht, Wußt' ich nicht für wen' wird sein.	Beszedem szép gyölcsom a fehéritőrül, Magam én azt fontam, s nyűttem vala tőrül. – Mikor a mosolygó kék ibolyát szedtem, Mikor a takácshoz fonalát elvittem: Kinek ez? nem tudtam előre.
Heut' aber weiß ich's: ein Engel bald Erscheinen mir wird in Kindesgestalt, Den hülle ich in mein Linnen ein Und berg' ihn am warmen Herzen mein, Von Liebe überwallt.	Most már tudom: angyal, itt e szerény lakban, Angyal jelenik meg, csecsemő alakban, Gyölcsom neki pólya, takaró lepel lesz. Ugy szorítom hévvel dobogó szívemhez, Szerelemtől megteljesülve.
Es wohnt in mir so still und stumm, Nun bin ich mir wie ein heiligthum, Denn ich berge das Allerheiligste tief: Ein Leben, das Gott in's Dasein rief, Bin selbst mir werther drum.	Oly csendes, oly néma itt benn a jelenség; Magam magam előtt vagyok immár szent-ség, Mert bennem lakozik ama szentek szente: Egy lény, kit az isten életre teremt; Magam' övele többre becsülöm.
Nun habe ich Dich du Linnen zart, Hab dich zur rechten Freude verwahrt! Jetzt will ich schneiden und nähen gern, Von früh bis leuchtet der Abendstern, – In Arbeit und Hoffnung gepaart.	Jer hát, puha gyölcsom – ládd mily nagy örömré Tartottalak eddig, – jer ide, ölemre! Most szabni akarlak, oly örömet varrjak Reggel idején már s az esteli fénynyel, – Munkát egyesítve reményel.

A német szöveg ismeretében elmondható az, ami talán sejthető is volt: a fordító „vaskosabb keze” valóban alakított a versen. A roppant egyszerűen építkező német szöveget sokkalta poétikusabb lírai nyelven adta vissza: bonyolította a mondatszerkezeteken, feldúsította a képi megformálást stb. Az újrairó fordítás során még egy apró tévedés is becsúszott: az eredetiben a „blaue Blüten”, a kék virágok, nyilvánvalóan

¹⁶ „Frauenleben, Gedichte von Johanna”, Europa 1863/15., 479–480. A közlésre utal HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Bárdok Walesben. A wales-i bárdok keletkezés- és közléstörténete*, It 2014/2., 212. Köszönöm Hász-Fehér Katalinnak, hogy az Európa vonatkozó cikkének másolatát a rendelkezésemre bocsátotta.

a lenre utalnak, amit Arany valamiért „mosolygó kék ibolyának”, egy másik kék virágnak fordított (amiből persze igen nehézkes lesz majd gyölcsot, azaz vásznat nyűni és fonnit). Mindenesetre, úgy tűnik, a fordítás során Arany – Dávidházi Péterrel szólván – érvényesítette az idomteliesség lírakitikai normáját, amikor kissé felstilizálta a szöveget.¹⁷

A következő kérdés az, hogy vajon miért is tartotta figyelemre érdemesnek egy oly nagy műveltségű, ítéleteiben mindig oly pontos és magabiztos ember, mint Arany János, ezt a nem túlságosan eredeti, poétikai megformálását tekintve is esendő, s az utókor által feledéssel sújtott verset; attól eltekintve, hogy erre a témára számtalan más verset is ismerünk,¹⁸ vajon milyen finomságokat érzékelt Arany Johanna Neumann (ez ti. a női író teljes neve) gyermekváró anyai versében.

A válasz Arany folyóiratában rejlik. Pontosabban: a válasz az 1863-tól csak 1865-ig működő folyóirat maga. Miklóssy János szerint a Koszorú „legfőbb értékét” az adja, hogy Arany itt publikálta írói arcképeit Gyöngyösi Istvánról, Gvadányi Józsefről, Orczy Lőrincről, Baróti Szabó Dávidról.¹⁹ Nem szeretném lebecsülni Arany ezen fontos írásait, de természetesen a szerkesztési elvek nem mindig mérhetőek pusztán a szerkesztő vezércikkein. (Mellesleg ezt a szempontot maga Arany is említette néhány évvel korábban, amikor még a Szépirodalmi Figyelőben egy szerkesztői cikkében egy – szintén Gyulaival kapcsolatos – polémiához szolt hozzá.)²⁰ Ha e rövid életű vállalkozás, a Koszorú lapszámainat átlapozzuk, feltűnhet, hogy mily nagy mennyiségben foglalkozik e folyóirat a nőiség kérdésével. Részint megjelennek női írók művei, így Wohl Janka, Hajnalka, Dalma, Flóra versei, Jósika Júlia beszélei, novellái, részint pedig nőkről szóló fiktív szövegek (mint például Jókai Mórtól a *Milyenek a nők?*, Gyulai Páltól a *Nők a tükör előtt* vagy Tanács Mártontól a *költő* című hosszabb történet) és egyéb értekezések (itt jelenik meg például első ízben Madách Imre híreshírhetd, közvetlenül halála előtt íródott tanulmánya, *A nőről, különösen aetheticai szempontból*). Vajon minek köszönhető ez a nagyfokú érdeklődés?

Triviális magyarázatként adódik, hogy Aranynak változtatnia kellett szerkesztési elvein, miután korábbi folyóirata csődbe jutott. Az igényesebb, szakavatottabb közönséget megszólító, 1860 és 1862 között működött Szépirodalmi Figyelő után Arany szélesebb olvasóközönséget kívánt megszólítani, s immár a divatlapok női olvasóközönsége felé próbált meg nyitni a Koszorúval. Gróf Mikó Imre a lap beköszöntőjében

¹⁷ Lásd DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk. Arany János kritikusi öröksége*, Argumentum, Budapest, 1994², 185–220.

¹⁸ Például lásd Hajnalka (az író Rózsaági Antal feleségének) eme kötetét: [BÁLINTFFY Etelka] Hajnalka *Költeményei*, Deutsch-féle Könyvnyomda és Kiadói-Részv.-Társaság, Pest, 1871. (Például a *Varrás közben* című költeményt.)

¹⁹ *A magyar sajtó története*, II/1., 663.

²⁰ Éppen Gyulaival vitatkozva mondja a következőt: „Nem kívánhatja, hogy a szerkesztő, minden egyes kérdésnél, mely lapjában megpendül, minden vitánál, mely ott fennforog, egy örökös aeropag, vagy – mivel ítélete nem bírói decisio, hanem pusztán egyéni vélemény marad – egy örökös beavatkozó legyen a más beszédébe; egy oly akadékos gáncsoló, ki vagy minden harmadik szóba belevág, vagy, miután végighallgatta munkatársát, honorárium helyett azzal fizeti ki, hogy nekifordul egy pánczélos-paizsos cikkels bebizonyítja, hogy társa véleménye csak lapda volt, melyet azért dobott fel, hogy lehessen – ütni.” A. J. [ARANY János], *Visszatekintés*, Szépirodalmi Figyelő 1861/2/36. (júl. 11.), 561–565. Kritikai kiadása: AJÓM XI, 218.

– bár természetesen mindenkit megszólít, akit csak lehet – talán nem csupán illendőségéből helyezi első helyre a női olvasókat: „Végre ohjatom és remélem, hogy *e lap olvasó köre: hölgyeink és ifjaink, tudósink és művészeink a lehető legnagyobb számú pártoló honfi sereg díszes koszorúja lesz.*”²¹ Emlékezzünk: Arany idézett kis cikkét is úgy állítja be, mint amelyet „olvasóink közt az anyák is kedvesen” vesznek. A női olvasóra, női közönségre való állandó reflexió arra utalhat, hogy a női olvasóközönségben nagyon is bízhatott a lap. Amennyiben a Szépirodalmi Figyelőhöz képest határozzuk meg a Koszorú sajtótörténeti helyét, akkor minden bizonnyal üzleti megfontolások is állhattak a háttérben. A gazdagon burjánzó, elsősorban városi-női közönséget célzó sajtótermékek kapcsán – magában az írónővitában is – gyakran hangzott el azok sikere, méghozzá túlon túl olcsón, könnyen kapott sikere, az igazi, mélyebb irodalomhoz képest.²² Hogy e tézis mennyire igaz, s mennyire nem, nehezen ellenőrizhető, hiszen – amennyiben most a sikert csak a fennmaradás időtartamában vizsgáljuk – viszonylag sikeresnek mondható lapok működtek ugyan hosszabb ideig, mint a Hölgfutár (1849–1864), a Divatcsarnok (1853–1863) vagy a Családi Kör (1860–1879), de a legtöbb hasonló próbálkozás viszonylag gyorsan bedőlt, mint például a hamar hamvába holt Család Lapja (1866) Ballagi Mór szerkesztésében, a három évfolyamot megélt Család Könyve (1855–1858) Greguss Ágost és Hunfalvy Pál szerkesztésében vagy akár ide sorolhatjuk a Délbábót (1853–1854) és a Vajda János által szerkesztett – talán nem is annyira – rövid életű Nővilágot (1858–1864).²³ Annyi mindenesetre ebből is látszik, hogy az 1850–60-as évek fordulóján e téma napirenden volt: ekkor alakult ki a negyvenes évek divatlapjainak fényes diadala körüli mítosz, a rendkívül sikeres női írók körüli mítosz (melyet semmilyen irodalomszociológiai kutatás nem támasztott alá vagy cáfolt meg a mai napig), a női olvasóközönség tömegeinek mítosza (holott voltaképpen fogalmunk sincs, hogy ezeket a sajtótermékeket milyen arányban forgatták nők és férfiak).²⁴

Az Arany lapjainak szemléletváltása mögött meghúzódó szempont világosan körvonalazódik, ha átfutjuk Arany – frissen kiadott – levelezését ebből az időszakból. „A mulattató részt szaporítanom, a kritikait korlátoznom kellene” – írja Tompa Mihálynak a lap átalakításáról 1862. szeptember 24-én.²⁵ Tompa rögtön tanácsokat is

²¹ Gróf Mikó Imre, *Koszorú*, Koszorú 1863/1/1. (jan. 4.), 3.

²² „Lapunk szépirodalmi, de nem divatlap” – szögezi le Arany a Figyelő *Előrajz*ában. [ARANY János,] *Előrajz*, Szépirodalmi Figyelő 1860/1/1. (nov. 7.), 2. Kritikai kiadása: AJÖM XI., 15.

²³ Itt jegyzem meg, hogy a divatlap fogalma némileg körvonalazatlan marad a korban. Szűkebb értelemben azon lapok tartoznak ide, melyek divatképeket is közöltek, tágabb értelemben viszont ide értendő a női közönséget megcélzó irodalmi és műveltségterjesztő lapok, a *Familienblätter* sora is. Ehhez lásd *A magyar sajtó története*, I., 1705–1848, főszerk. SZABOLCSI Miklós, szerk. KÓKAY György, Akadémiai, Budapest, 1979, 435–436.

²⁴ Mái alapvető összefoglaló: NAGYDIÓSI Gézné, *Magyarországi női lapok a XIX. század végéig = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1957*, Budapest, 1958, 193–229. Kéri Katalin kiváló nőörténeti monográfiája, elsősorban ugyan, de számos adalékkal szolgál e kérdésekhez: KÉRI Katalin, *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*, Pro Pannónia, Pécs, 2008, különösen 26–35.

²⁵ Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1862. szeptember 24. = ARANY János *Levelezése (1862–1865)*, s. a. r. Új Imre Attila, Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2014, 1491. lev., 131. (*Arany János összes művei*, 18.) (A továbbiakban: AJÖM XVIII.)

ad, hogy miként lehetne megőrizni a korábbi lap komolyságát, s mégis szélesebb olvasóközönséget megnyerni: „A mostani czímet el kell vetni és a leendő egy szóból álljon, nem valami kaczér szóból pedig, hanem olyanból mely jellemző, tetszős és eléggé költői legyen. [...] Legyen kijelentve hogy a lap Szépirodalmi lap lesz, különösen Nő olvasmány is. Bizony jó lenne egyikét képecskét is adni!”²⁶ Hogy Arany maga is a női olvasókra gondolhatott, mikor a „mulattató rész” szaporításáról beszélt, mutatja az így létrejövő lap tartalma. Mindenesetre Arany – nyilván valamilyen taktikai megfontolásból – az íróársaknak szétküldött felhívásában nem említi a női olvasmányok szerepét, csupán annyit ír, hogy olyan „tartalmilag jó szépirodalmi (s általános műveltség terjesztő)” lapot szeretne, „melyre a közönségnek, könnyebb olvasmányul, most leginkább szüksége van”.²⁷ Érdemes itt is figyelni arra, hogy Arany – ahogy Tompa is javasolta – miképpen próbál egyensúlyozni: a lap tartalma legyen igényes, ám olyan is legyen, melyre a közönségnek „most” van szüksége, tehát pillanatnyi igényeket elégít ki. Jellemző módon Arany csak az egyik leendő női szerzőjének, Jósika Júliának írja azt, hogy női közönségre számít: „Aesthetikai szaklapomat, a Figyelőt, oly szépirodalmi s általános műveltség terjesztő lappá készülőök átalakítani, mely a hölgvilágnak is több élvezetes olvasmányt nyújtson, mint a megszünt folyóirat.”²⁸ S hogy nemcsak Arany és Tompa képzeletében létezhetett a siker efféle receptje, mutatja a prenumeránsokat gyűjtő Medgyes Lajos levele: „A nőknek az a kívánságuk, hogy legalább minden évszakban a Koszoru adjon egy divatképet s ha ez ígérve lesz, az előfizetők száma kétszerte több lett volna. Hijába! ez a nők multhatatlan szükséglete s maga is a szépizléshez tartozónak vallom a csinos oltözetet, s ebben irányt adni a szépirodalom hivatásával nem ellenkezik.”²⁹ E levél egy igény létezését dokumentálja, bár – tehetjük hozzá – Arany feltehetően nem értett egyet az utolsó megállapítással.

A divatlapokról ugyanis Arany – hasonlóképpen Gyulaihoz – nem volt túl jó véleménnyel. Az *Írónők*ben Gyulai így ír:

Divatlapjaink szerkesztése csakugyan ritkán több gépies foglalkozásnál. A szerkesztők keveset gondolnak azzal, hogy eszmékben, elvekben, érzületben bizonyos következetességet, rendszert, színezetet öntsenek el lapjaikon. Nem igen van véleményük, összehalmoznak mindennemű véleményt s tulajdonképi hatásuk nem annyira a közvélemény fejlesztése, mint megzavarása.³⁰

Hogy Arany maga mit gondolt az egész polémia körül, nem könnyű körvonalazni, mivel e kényes témában jóval óvatosabb volt Gyulainál. A Szépirodalmi Figyelőben Elisabeth Barrett Browningről megjelent nekrológiájában így fogalmaz: „a legnagyobb angol nő-költő, milyen valaha létezett. E »legnagyobb« epithetont nem a közvetlen fájdalom

²⁶ Tompa Mihály Arany Jánosnak, Hanva, 1862. október 1. = AJÖM XVIII., 1494. lev., 135.

²⁷ Arany János az íróársaknak, Pest, 1862. október 15. = AJÖM XVIII., 1499. lev., 142.

²⁸ Arany János Jósikáné Podmaniczky Júliának, Pest, 1862. október 29. = AJÖM XVIII., 1510. lev., 153.

²⁹ Medgyes Lajos Arany Jánosnak, Dézs, 1862. december 19. = AJÖM XVIII., 1591. lev., 236–237.

³⁰ GYULAI, *Írónők*, 304.

sajtolja ki, hanem bíráló összevetés mindazokkal, kik [...] megmutatták a britt szigeteknek, hogy a géniusz nincs kötve *nemhez*”,³¹ Bár Gyulai is megveregeti az angol női írók vállát, mondván, ők „rendesen érzik körük korlátoltságát, ritkán csapnak túl rajta s inkább kevésbé termékenyek, változatosak, mintsem tévedők”,³² Arany itt jóval többet állít: azt mondja – amit amúgy Gyulai ellenfelei is sokszor mondtak már ekkorra –, hogy egy esztétikai mércével mérve teljesen mindegy az író neme. Németh G. Béla a kritikai kiadás jegyzetében e helyet kommentálva ír arról, hogy

míg a korabeli szóhasználat is, mint a mai is, s a vita A.-ék oldaláról való fő résztvevője, Gyulai is *írónőkről* beszélt, A. itt is, említett cikkeiben is [ti. a Malvináról írott bírálatban és a *Koszorú* későbbi szerkesztői hozzászólásaiban] *nő-írókról, nő-költőkről*; a szóhasználat különbsége, a szóösszetétel jelző-jelzett szó (lényeg – attributum) viszonyának a megfordítása is alighanem ennek az álláspontnak hangsúlyozására szolgál.³³

Ilyen messzire talán nem merészkednék, bár Aranyt valóban erősen foglalkoztatta a szabatos nyelvi megformálás kérdése,³⁴ másutt Gyulait támogatva, vagy legalábbis Gyulai álláspontját követve foglalkozik a női irodalom körüli dilemmával. Hiszen egy fél év sem telik el a Barrett Browning-nekrológ után, szintén a Szépirodalmi Figyelőben jelenik meg Arany Malvina-bíráta (gróf Niczky Istvánné, Tarnóczy Malvináról van szó). A név nélkül, M. P. szignóval publikált hosszadalmas kritika, melyet feltehetően a bírált költőnő nem tett zsebre, az írás végén megszólítja a lap szerkesztőjét (azaz Arany Jánost). Mint mondja, Gyulai vitacikke óta a női írók száma meghúszszorozódott, „s ide s tova alig lesz olvasó nő, ki egyszermind író ne akarjon lenni.”³⁵ Ezek után egy sokat idézett – amúgy a brit női írók kapcsán sokszor megjelenő – metaforával jellemzi a helyzetet: „amazonaink tömör phalanxban nyomulnak előre, elfoglalni a tért, mire, tekintve az ellentábor gyöngé voltát, nem nagy erőfeszítés látszott szükségesnek”.³⁶ A jelenségért a szerkesztőket teszi felelőssé (magát az Arany János nevűt is ideértve), akik csupa udvariasságból nem mondják meg a hölgyeknek, ha versük rossz, így „lyrai tul-termelés” indult a magyar irodalomban.³⁷ Mindez szépen egybevág Gyulai azon óhajával, melyet az *Írónőink*-cikkből így fogalmaz meg:

³¹ *** [ARANY János], *Barrett Browning Eliza*, Szépirodalmi Figyelő 1861/2/39. (aug. 1.), 621. Kritikai kiadása: AJÖM XI., 278.

³² GYULAI, *Írónőink*, 288.

³³ AJÖM XI., 748.

³⁴ A *Koszorú* első számában rögrön egy nyelvészeti jegyzetet közölt a nő *versus* né pragmatikai kérdésében, a szerkesztői búcsúban pedig így fogalmaz: „Végre a *Koszorú* azt sem utolsó szolgálatnak tekinti, a mit *nyelvünk* ügyében folyvást teszen vala.” Lásd [ARANY János], *Nő-e, vagy né?*, *Koszorú* 1863/1/1. (jan. 4.), 20–21. Kritikai kiadása: AJÖM XI., 411–413.; ARANY János, *A kegyes olvasóhoz*, *Koszorú* 1865/1/26. (jún. 25.), 602. Kritikai kiadása: AJÖM XI., 523.

³⁵ M. P. [ARANY János], *Malvina költeményei*, Szépirodalmi Figyelő 1862/1/12. (jan. 23.), 180–182.; 1862/1/13. (jan. 30.), 196–198.; 1862/1/14. (febr. 6.), 213–215.; 1862/1/15. (febr. 13.), 231–232., itt 231. Kritikai kiadása: AJÖM XI., 350–368., itt 364.

³⁶ [ARANY], *Malvina költeményei*, 231. Kritikai kiadása: AJÖM XI., 364.

³⁷ [ARANY], *Malvina költeményei*, 232. Kritikai kiadása: AJÖM XI., 365.

„Nők műveit bírálni nálunk még eddig nem volt szokás, de szokásba kell hoznunk, mint a hogy más irodalmakban van.”³⁸ Arany anonimitása jó trükk: egyfelől megjelenik egy kritikus, aki Gyulai szellemében tárgyalja a női írók ügyét (Kánya Emília amúgy azt hitte, hogy a szerző voltaképpen Gyulai volt),³⁹ másfelől e kritikus még szidja is Aranyt, a szerkesztőt, akinek a lapjában éppen publikál. A kritikai hang megalkotásának kísérlete így külön hitelt nyerhet (bár azt nem tudjuk, hogy Arany vajon befolyásolta-e a művészetpártoló arisztokrácia esetleges elfordulása média-vállalkozásaitól).

Hasonlóan zavarba ejtő, ha Arany egy másik hozzászólását vesszük elő. Mint ismeretes az írónővita ideiglenesen akkor melegedett fel, amikor Gyulai Pál a *Koszorú*-ban közölt egy novellaciklust *Nők a tükör előtt* címmel. Ez a szöveg arról szó, hogy a főhős elalszik, majd különböző városokba, különböző szobákba kerül, ahol nők nézik magukat a tükörben, s mivel az elbeszélő mintegy csak szellemként van jelen, a nők feltárják a lelküket a tükörnek, a *voyeur* pedig ezt kilesheti. Van itt reménytelen szerelem, csapodár, haszonleső férj, betegség. Az egyik ilyen meglesett nő, Árpádina, a költőnő, akinek az a tragédiája, hogy bár ünneplik, tehetsége nincsen, s úgy ír a családi boldogságról verseket, hogy az ihlet kedvéért elhanyagolja gyermekei nevelését.⁴⁰ Mindez jól illeszkedik ahhoz, amiről Gyulai az *Írónőink*-cikkből is beszél. A női író szükségzerű boldogtalanságának szerinte társadalmi következményei vannak: a női írók családi élete tönkremegy, s a családi kör boldogságát akkor sem mindig észlelik, mikor ez kézzelfogható közelségben adva van a számukra: „A férj, kit szeretni hittek, s kit még szeretni akarnának, a gyermekek, kikért mindent áldozni vágnak, s kikért oly keveset bírnak tenni, a családi kör, melynek áldásává lehetnének, s melynek csak terhére kell válniok, utálattal tölti el őket önmagok iránt, s gyűlölettel a társadalmi intézmények ellen.”⁴¹ Minekután a Családi Körben Kánya Emília megtámadta ezt a szöveget és a szerkesztőt, Arany a *Koszorú*-ban reagált a lapot ért támadásra.⁴² Első blikkre Gyulait védi, ám a vitát jól ismerő olvasó könnyen figyel-

³⁸ GYULAI, *Írónőink*, 293.

³⁹ Szerk. [KÁNYA Emília], *Gyulai Pál a tükör előtt*, Családi Kör 1863/33. (aug. 16.), 625–627. Arany le is csapja a magas labdát: „A Szép. Figyelőben tudtommal (pedig csak tudnám), senki sem szökött a nő-írók ellen, se Gyulai, se más. Egy bírálatban alkalmilag érinti egy író – ki nem Gyulai – de semminemű véleményt nem mond *ellene*, sőt bizonyos tekintetben *mellette* szól. Egy másik bírálatban az mondatik ki csupán (megint nem Gyulai által): ám irjanak és zengjenek a nők, de ne kívánjanak *kiváltságos állást* szemben a kritikával.” ARANY János, *Nyilatkozat*, *Koszorú* 1863/2/8. (aug. 23.), 189. Kritikai kiadása: AJÖM XI., 457.

⁴⁰ GYULAI Pál, *Nők a tükör előtt*, *Koszorú* 1863/1/1. (jan. 4.), 7–12.; 1863/1/2. (jan. 11.), 32–38.; 1863/1/3. (jan. 18.), 55–60.; 1863/1/4. (jan. 25.), 78–83.; 1863/1/5. (febr. 1.), 102–107.; 1863/1/6. (febr. 8.), 126–131.; 1863/1/8. (febr. 15.), 149–154., a vonatkozó részek 102–107. Gyulai az utolsó rész végén válaszol a várható bírálatokra is.

⁴¹ GYULAI, *Írónőink*, 277–278.

⁴² Lásd [KÁNYA] Emília, *Néhány szó a nőnem érdekében*, Családi Kör 1863/8. (febr. 22.), 85–87.; 1863/9. (febr. 29.), 102–103.; 1863/10. (márc. 8.), 114–115.; 1863/11. (márc. 15.), 121–123. Arany közölte Kánya Emília a női írókat érintő egy másik ügyben tett nyilatkozatát és Gyulai választ is: [KÁNYA] Emília, [Nyilatkozat], *Koszorú* 1863/2/6. (aug. 9.), 141.; Gy. P. [GYULAI Pál], *Válasz e nyilatkozatokra*, *Koszorú* 1863/2/6. (aug. 9.), 141–143. Kánya Emília újabb válasza után ([KÁNYA], *Gyulai Pál tükör előtt*), Arany maga válaszolt: ARANY, *Nyilatkozat*.

messé lehet arra is, hogy ismét mily finoman távolodik el Gyulaitól. Egyfelől nem azzal védi Gyulait, hogy igaza lett volna, hanem azzal az egyszerű érvvel, hogy az elbeszélő és a szerző két külön személy. Miként fentebb Arany, a kritikus elvált Aranytól, a szerkesztőtől, úgy itt is elválasztana két irodalmi funkciót. Talán nem is érdemes mélyen belemenni abba, hogy elméletileg vajon igaza volt-e Aranynak, hiszen joggal gondolhatta az olvasó (és Kánya Emília gondolta is), hogy Gyulai elbeszélője itt Gyulai nézeteit mondja ki (valóban komoly hasonlóságok figyelhetőek meg az *Írónőinkben* leírtakkal). Arany e megállapítása után arra kéri Gyulai ellenfeleit, hogy a kritikussal vitázzanak, ám még itt is jelzi a Gyulaitól való távolságot, amennyiben követendő példaként Brassai Sámuel vitacikkét⁴³ ajánlja Kánya Emília figyelmébe (s végül – mellesleg – Gyulai ellenfeleinek becsmérő retorikáját bírálja). Arany tehát úgy lavírozik az álláspontok között, hogy meg is védi Gyulait, ám finoman el is távolodik tőle.

A távolító gesztusok mellett van azonban egy vonatkozás, melyre Arany több ízben is utal, s amely voltaképpen egyezik Gyulai álláspontjával. Malvina-kritikájában például az az egyik legfontosabb kifogása, hogy Malvina nem megfelelő tárgyakat választ költői alkatának, azaz női mivoltában nem feldolgozható témákhoz nyúl. Ezért is dicséri meg a *Mi vagyok én* című verset,

melynek elején ugyan nem minden bombaszt nélkül akar *bolygó láng, üstökös, lángostor* stb. lenni, mint Petőfi ha igen haragszik: de szépen veti utána a végszakot:

Egy gyöngé nő vagyok csupán,
Ki földi léten át
Rebeghet honja üdveér'
Csak, éghez hő imát.

Valóban *így szép* a nő. Nem *declamálva* a haza javáért, hanem keblére kulcsolva gyöngé kezét s imádkozva mint egy Madonna.⁴⁴

Milyen témákban szólhatnak meg a női írók? Már említettem, hogy Gyulai e téren igen radikálisan, már-már önellentmondóan érvel: egyfelől a nőket teljesen alkalmatlannak tartja az írói pályára, másfelől mégis enged nekik bizonyos mozgásteret, amennyiben saját világuk szűk köréről írnak. Ezt a belső ellentmondást, melyet többen is szóvá tettek,⁴⁵ nem könnyű feloldani, s Arany női írókkal kapcsolatos reflexióiban és szerkesztői elveiben is ott rejlik.

⁴³ BRASSAI [Sámuel], *Felnyitott levél Gyulai Pálhoz*, Szépirodalmi Közlöny 1858/59–33. (ápr. 25.), 1397–1400.; 1858/60–34. (ápr. 29.), 1421–1425.; 1858/61–35. (máj. 2.), 1445–1449.

⁴⁴ [ARANY], *Malvina költeményei*, 198. Kritikai kiadása: AJÖM XI., 359.

⁴⁵ Például SZABÓ Richárd, [Nőírókról], *Déliab* 1858/17. (ápr. 25.), 199.

(kontextusok és a nők)

Hogy jobban megértsük a női írással és női olvasással kapcsolatos korabeli dilemmákat, érdemes lehet az eddigieknél távolabbra tekinteni. Nézzük hát akkor, hogy e vita a három szempontunk alapján (nyilvános–privát, értelem–érzelem, elit–populáris) miként is helyezhető magasabb eszmetörténeti kontextusba.

A hosszú 18. századdal foglalkozó történészek között az elmúlt két évtizedben kibontakozott egy vita arról, hogy a nyilvánosság mely formáiban tudtak a nők is szerepet kapni, s melyet uraltak a férfiak. Bár a vita szinte kizárólag a Brit Királyság korabeli történetét érintette, talán nem lesz minden tanulság nélkül a felidézése. A klasszikus álláspont szerint – amit Lawrence E. Klein „háztartási tézisnek” (*domestic thesis*) nevezett – a nyilvánosság publikus terei, fórumai leginkább a férfiak által uraltak, míg a háztartás gondjai elsősorban a nőkre tartoznak.⁴⁶ Ez az elképzelés elsősorban a családban betöltött szerepe felől definiálja a nőt, míg a férfi otthonosan mozog a közélet és a gazdaság Szküllái és Kharübdisei között, s végső soron a család hajójának „kormányzásáért” is felel. A mindennapi élet apró-cseprő gondjai a nőkhöz tartoznak, míg a férfiak stratégiai jellegű döntéseket hoznak. Mindennek mintegy a lecsapódása a 18. századi női regény megjelenése és elterjedése.⁴⁷ Ezt az álláspontot aztán számos kritika érte. Nancy Armstrong például a „háztartási regényekről”⁴⁸ értekezve úgy látja, hogy az irodalom azáltal depolitizálta látszólag a kulturális reprezentációt, hogy nőivé alakította annak számos vonatkozását (ezt Armstrong a középosztály megerősödésével és a modern individuum létrejöttével kapcsolta össze). Mindebből az következik, hogy a kultúra elnőiesedése (női témák, női olvasók mint odaértett olvasók, női írók) egyáltalán nem szűkül le a privat szférára, hanem – Armstrong radikális következtetése szerint – közvetett módon ugyan, de komoly politikai potenciálra tesz szert.⁴⁹ Bár Armstrongnak e baloldali megközelítése nem talált sok követőre, a nők professzionalizációjának problémája komoly kérdés maradt. Shawn Lisa Maurer sajtótörténeti megközelítésben úgy írta le a magánszférát, mely éppen a maszkulin irányítás egyik legfontosabb tereként szolgál,⁵⁰ Judith Pascoe a teatralitás női gesztusrendjeinek gazdag összefüggésrendszerét mutatja be,⁵¹ Paula McDowell könyvtörténeti megközelítéssel jutott arra a következtetésre, hogy vitatható az az állítás, hogy a nők nem vettek részt a sajtópiac működtetésében,⁵² Betty A. Schellenberg pedig olyan

⁴⁶ Lawrence E. KLEIN, *Gender and the Public/Private Distinction in the Eighteenth Century. Some Questions about Evidence and Analytic Procedure*, *Eighteenth-Century Studies* 1995/1., 97.

⁴⁷ Lásd például Ian WATT, *The Rise of the Novel. Studies in Defoe, Richardson and Fielding*, Chatto & Windus, London, 1957, 154–173.

⁴⁸ Voltaképpen illemtankönyvek, a házi életet leíró katekizmusok, pedagógiai értekezések és egyéb filozófiai művek által meghatározott sajátos műfajról van szó.

⁴⁹ Nancy ARMSTRONG, *Desire and Domestic Fiction. A Political History of the Novel*, Oxford UP, Oxford – New York, 1987. Feminista kritikájához lásd Leila Silvana MAY, *The Strong-Arming of Desire. A Reconsideration of Nancy Armstrong's Desire and Domestic Fiction*, *ELH* 2001/1., 267–285.

⁵⁰ Shawn Lisa MAURER, *Proposing Men. Dialectics of Gender and Class in the Eighteenth-Century Periodical*, Stanford UP, Stanford, 1998.

⁵¹ Judith PASCOE, *Romantic Theatricality. Gender, Poetry, and Spectatorship*, Cornell UP, Ithaca, 1997.

⁵² Paula McDOWELL, *The Women of Grub Street. Press Politics and Gender in the London Literary Marketplace 1678–1730*, Clarendon, Oxford – New York, 1998. Lásd még ehhez a témához Kathryn SHEVELOW, *Women and Print Culture. The Construction of Femininity in the Early Periodical*, Routledge, London, 1989.

professzionális női írókról értekezett, akik az irodalmi nyilvánosság aktív résztvevői és alakítói.⁵³

Klein polemikus cikke mellett érvel, hogy bár valóban léteznek bizonyos oppozíciók, melyekkel egy-egy korszak leírható, azoknak szimpla egymáshoz rendelése éppenséggel egy történeti helyzet komplexitását fedti el előlünk.⁵⁴ Szerinte – amiként az imént idézett szerzők munkái is sugallják – a nők a 18. századi Angliában igen kiterjedt nyilvános életet éltek. A gond ezzel csak az, hogy a női viselkedéssel kapcsolatos teoretikus vélekedések (illetmentankönyvek, nevelési útmutatók vagy akár a regények), és a más forrásokból összeszedhető adatok (azon társadalmi gyakorlatokról, amiként a nők megjelentek a társasági életben) nem mindig párhuzamosak. E dilemma feloldására Klein azt javasolja, hogy a korabeli történelmi aktorok nyilvánosságához való viszonyát vizsgáljuk meg, s ennek alapján tegyünk lépéseket a nyilvánosság formáinak komplexebb megértése felé.⁵⁵ Most nincs helyünk a teljes, amúgy nagyon izgalmas gondolatmenetet rekonstruálni, csupán a következtetéseket foglalom össze: egyfelől a nyilvános terekben a hivatali nyilvánosság szférájában (*magisterial public sphere*) a nők valóban kevésbé juthattak szóhoz, másfelől a társiasság⁵⁶ legkülönbözőbb szinterein megjelenhettek, s ott különböző és nem elhanyagolható társadalmi cselekvéseket hajtottak végre. Ami pedig a magánszférát illeti: a családi otthonba visszahúzó férfi és nő között kétségtelenül létezett valamifajta munkamegosztás, de „otthon az emberek, a férfiak és a nők egyaránt, szükségszerűen privátim voltak jelen.”⁵⁷ Ez azt jelenti tehát, hogy a publikus–privát-ellentét nem szükségszerűen kapcsolódik az otthon–nem-otthon-párhoz, miként a férfi–nő-viszonylatban is sokkalta komplexebb a rendszer. Klein cikke utolsó bekezdésében megkockáztatja, hogy a „publikus férfi” *versus* „privát nő” ellentéte a 19. századról szóló elemzésekből szivárgott vissza a 18. századról szóló elbeszélésekbe (bár jelzi azt is, hogy sejtései szerint ott is volna mit újragondolni e téren).

A kontinensen, s ezen belül Magyarországon természetesen a 18. században egészen más jellegű folyamatok mentek végbe, ám az angol anyagon végzett kutatások mégis felvetnek néhány érdekes kérdést. Egyfelől az még a magyar irodalom kapcsán is érzékelhető, hogy a 18. század közepén-végén bekövetkező „olvasási forradalom” egybeesett a nők irodalmi tényezővé avatásával. Talán elegendő itt utalni arra, hogy az egyik korai magyar nyelvű sajtóvállalkozás, az *Uránia* milyen fontos szerepet szánt a női olvasóközönségnek, s hogy e folyóirat legismertebb szövege, a máig ismeretlen szerzőségű *Fanni' hagyományai*, melyet hosszú ideig autentikus női privát szöveggént

⁵³ Betty A. SCHELLENBERG, *The Professionalization of Women Writers in Eighteenth-Century Britain*, Cambridge UP, Cambridge – New York, 2005.

⁵⁴ Klein Ludmilla Jordanova máskülönbön kiváló könyvét idézi példának: Ludmilla JORDANOVA, *Sexual Visions. Images of Gender in Science and Medicine between the Eighteenth and Twentieth Centuries*, University of Wisconsin Press, Madison, 1989. Lásd KLEIN, *I. m.*, 98.

⁵⁵ Klein a naplóíró Samuel Pepys feleségének, Elisabethnek, illetve a fiatal Lady Mary Pierrepontnak (a későbbi Lady Mary Wortley Montagunak) társas szokásait említi példaként.

⁵⁶ Ehhez a diskurzushoz lásd SZÉCSÉNYI Endre, *Társiasság és tekintély. Esztétikai politika a 18. századi Angliában*, Osiris, Budapest, 2002.

⁵⁷ KLEIN, *I. m.*, 105.

olvastak, egyik előszava szerint a női élet egy lehetséges példáját kívánta felmutatni.⁵⁸ A 19. századi írónővita akkor indul el, mikor a nők az irodalom passzív, felhasználói oldaláról az aktív oldalra lépnek át. Bár korábban némi szkepszissel idéztem Arany Malvina-kritikáját, a falanxban előrenyomuló írónőkkel kapcsolatos félelmet (mondván: egyáltalán nem egyértelmű a női írók előtérbe állítása mint hatékony üzleti stratégia), ugyanakkor mégiscsak feltűnő, hogy a 19. század második felében nagyobb számban jelentkeznek az irodalom alkotó oldalán a nők. Ha csak az önálló kötettel is rendelkező női költőket nézzük: a sort két posztumusz kötet nyitotta meg, 1853-ban jelent meg Iduna (a költő Szász Károly felesége, sz. Szász Polixéna) kötete,⁵⁹ 1854-ben pedig a 22 évesen öngyilkosságot elkövető női költő, Ferenczy Teréz *Téli csillagok* című füzetecskéje,⁶⁰ 1858-ban és 1860-ban is önálló kötettel jelentkezett Flóra (a költő Tóth Kálmán felesége),⁶¹ 1861-ben Malvina,⁶² ugyanekkor Kisfaludy Atala (aki a költő Kisfaludyakkal rokon),⁶³ ugyanebben az évben jelent meg a pesti szalonélet üdvöskéje, Wohl Janka terjedelmes kötete Jókai Mór kiadásában,⁶⁴ 1864-ben Hajnalka (mindketten a Koszorú szerzői),⁶⁵ szintén 1864-ben Izidóra (gróf Bethlen Miklósné, sz. Petrichevich Horváth Ida)⁶⁶ jelentkezett. S ha ehhez hozzávesszük a különböző lapokban publikáló, ám kötettel nem rendelkező, ismert és ismeretlen női költőket – (Petőfiné) Szendrey Júliától kezdve Rizán, Biankán, Feodórán, Perennán, Jolánon át egészen Szöllősy Nináig és gróf Wass Otíliaig, vagy a két női költészeti antológiát (a Farkas Albert által összeállított *Nemzeti hárfát* 1862-ből, valamint a Zilahy Károly által kiadott *Hölgyek lantját* 1865-ből),⁶⁷ valóban kijelenthetjük: a női irodalom a korábbiaknál jóval fajsúlyosabban jelent meg a magyar irodalmi életben.⁶⁸

⁵⁸ Lásd *Egy szó az olvasóhoz = Első folyóirataink: Uránia*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1999, 68. Értelmezéséhez lásd SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1999², 57–79., 373–374.

⁵⁹ Iduna (Szász Károlyné) *Hagyományai*, Müller Gyula, Pest, 1853. Gyulai kritikája: GYULAI Pál, *Iduna*, Pesti Napló 1853/1086. (okt. 22.), 3.

⁶⁰ FERENCZY Teréz, *Téli csillagok*, hagyományaiából összeszedte BÚLCsÚ Károly, Müller Gyula, Pest, 1854. Hasonmás kiadása: előszó GALCSIK Zsolt, k. n., Szécsény, 1993.; verseinek teljességre (sajnos csak) törekvő kiadása: FERENCZY Teréz *Minden versei*, kiad., bev. PRAZNOVSZKY Mihály, k. n., Salgótarján, 1983. Gyulai róla is írt kritikát: GYULAI Pál, *Téli csillagok*, Pesti Napló 1854/102. (máj. 4.), [3.]

⁶¹ [MAJTHÉNYI] Flóra *50 költeménye*, Emich Gusztáv, Pest, 1858; [MAJTHÉNYI] Flóra *Dalai*, Emich Gusztáv, Pest, 1860. Lásd még későbbi munkáit is: *A jó gyermekek könyve*, [MAJTHÉNYI] Flórától, Emich Gusztáv, Pest, 1867.; [MAJTHÉNYI] Flóra, *Elegiák kis fiamból*, Fanda és társai, Pest, 1868.; [MAJTHÉNYI] Flóra *Ujabb költeményei*, k. n., Budapest, 1877.

⁶² [TARNÓCZY] Malvina *Költeményei*, Ráth Mór, Pest, 1861. Későbbi kötetei: O'DONELL grófnő [TARNÓCZY Malvina] *Legujabb költeményei*, s. a. r. BÁTSA BALLA Jenő, k. h. é. n.; O'DONELL grófné született TARNÓCZY Malvina *Legujabb költeményei*, a szerző tulajdona, Budapest, 1901.; O'DONELL Henrikné grófnő [TARNÓCZY Malvina], *A női szépség tízparancsolata*, Pátria R.-T. nyomása, Budapest, 1905. (Ez utóbbi egy szépségápolási kézikönyv.)

⁶³ [KISFALUDY] Atala *Költeményei*, Emich Gusztáv, Pest, 1861. Verseinek későbbi, közel sem teljes kiadása: KISFALUDY Atala *Összes költeményei*, Jeiteles Herman, Kaposvár, 1880.

⁶⁴ WOHL Janka *Költeményei*, kiad. JÓKAI Mór, Engel és Mendello, Pest, 1861.

⁶⁵ [BÁLINTFFY Etelka] Hajnalka *Dalai*, Herz János, Pest, 1864. Későbbi kötet: Hajnalka *Költeményei*.

⁶⁶ [PETRICHEVICH HORVÁTH] Izidóra *Dalaiból*, Stein János, Kolozsvár, 1864. Későbbi, érdekes műfajiságú könyvecskéje: [PETRICHEVICH HORVÁTH] Izidóra, *Naplóimból. Regék, gondolatöredékek, allegoria, naplötöredékek, költemények*, Kertész József, Pest, 1867.

⁶⁷ *Hölgyek Lantja. Magyar költőnők műveiből*, szerk. ZILAHY Károly, Heckenast Gusztáv, Pest, 1865.; *Nemzeti hárfá. Magyar költőnők műveiből*, összeáll. FARKAS Albert, Geibel Armin, Pest, é. n. [1862.]

Az angol kutatások másfelől arra is figyelmeztetnek: az irodalmi megjelenés történeti újdonsága nem feltétlenül abban van, hogy a nők írni kezdenek. Feltűnő, hogy a korabeli női írók között viszonylag nagy számban találunk főúri származású nőket, ami talán annak is köszönhető, hogy az arisztokrata írásgyakorlatokban a nők már a 19. század elején, sőt esetenként még korábban is, aktívan részt vettek: írtak verseket, naplót vezettek, leveleztek stb.⁶⁹ A női írók megjelenésének novuma inkább abban állhat, hogy a nők belépnek egy professzionalizálódó irodalmi térbe: publikálnak, köteteket adnak ki, bizonyos, elsősorban művelődési kérdésekhez szólnak hozzá (mint például Jósika Júlia megannyi publicisztikája). Természetesen nem szeretném azt a látszatot kelteni, hogy a 19. századi női irodalom intézményesülése zökkenőmentesen haladt volna előre, miként a női emancipáció korabeli története is rendkívül összetett folyamat. Inkább az a kérdés, hogy miért is váltott ki ilyen heves reakciókat a nők irodalmi téren való jelentkezése. Sandra M. Gilbert és Susan Gubar nagy visszhangot kiváltott 1979-es monográfiáját (*Madwoman in the Attic*) sokan támadták bár történetietlen látásmódja miatt, annyi ma is elfogadható a szerzőpáros állításaiból, hogy az alapvetően patriarchális intézményrendszer aktorai legtöbbször ellenséges vagy legalábbis ambivalens viszonyt alakítottak ki az intézményrendszerbe beépülő nőkkel kapcsolatban.⁷⁰ Nem véletlen, hogy Gyulai és Arany számára nem is a nőkkel van elsősorban probléma (ők olyanok, amilyenek), sokkalta inkább azokkal a férfiakkal, akik kinyitottak bizonyos intézményes kapukat előttük – a divatlapok szerkesztőivel. (Talán nem véletlen, hogy bár sokan bírálják Gyulait, az egy Kánya Emílián kívül, aki az egyetlen női lapszerkesztő a korában, senki sem veszi magára e vádat.)

A nők 19. századi művészeti professzionalizációjának útja tehát rögzös, s annál is inkább, mivel a társiasság angolszász modellje nem feltétlenül jelentett követendő példát mindenki számára a 18–19. században. Gyulai hírhedt cikkében egy engedménnyel is él: az „alkotási tehetetlenség kevésbé észrevehető oly művészetekben, melyek nem annyira teremtők, mint visszateremtők lévén, leginkább fogékonyagra vannak alapítva, sőt épen csak női sajtóságok által kivihetők, milyenek a színészet, az előadó zene és ének. Ezért lehetségesek a nagy énekesnők és színésznők.”⁷¹ A művészetek tehát alkotó és utánképző ágakra oszlanak el: utóbbira a nők is alkalmasak lehetnek. Csakhogy még ez az engedmény is némiképp óvatosan kezelendő. Hiszen

⁶⁸ Lásd még az alábbi gazdag gyűjtést: FÁYLNÉ-HENTALLER Mariska, *A magyar írónőkről*, a szerző sajátja, Budapest, 1889.

⁶⁹ A női írók társadalmi státusának mintáiról lásd FÁBRI Anna, *Közíró vagy szépiró? Az írói szerepkörök és a társadalmi-kulturális indíttatás összefüggései a XIX. századi magyar írónők munkásságában = Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetekben*, szerk. NAGY Beáta – S. SÁRDI Margit, Csokonai, Debrecen, 1997, 61–73.

⁷⁰ Sandra M. GILBERT – Susan GUBAR, *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, Yale UP, New Haven, 1979. Horváth Györgyi a könyv történeti szemléletét elemezve jut arra következtetésre, hogy a szerzőpáros alapvetően nem foglalkozott múlt és jelen különbségével, hanem a kettő közötti folytonosságra helyezte hangsúlyt: HORVÁTH Györgyi, *Nőidő. A történeti narratív identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*, Kijárat, Budapest, 2007, 124. A *Madwoman* továbbgondolási lehetőségeihez lásd Gilbert & Gubar's *The Madwoman in the Attic After Thirty Years*, szerk. Annette FEDERICO, University of Missouri Press, Columbia, 2009.

⁷¹ GYULAI, *Írónőink*, 275–276.

rögtön ezután – és nem csak ezen az egy helyen – Gyulai arról ír, hogy „az írók, tudósok és művészek közt aránylag legtöbb hiú embert találni”,⁷² s ez szükségszerűen, mintegy a művészi formából következik. A nőkre leleselkedő veszélyt pedig így foglalja össze: „Hány előtt nem válik az irodalom önkénytelen, észrevétlenül szalonná, bálteremmé, a kacérság színpadává, hol untalan a kacérság egy-egy nevetséges vagy szomorú jelenetét kell eljátszaniok.”⁷³ Az, hogy az engedménye után Gyulai immár a művészetéről általában beszél, illetve a „kacérság színpadának” emlegetése, arra utalnak, hogy a színészet is tartogathat veszélyeket egy nő számára. A könnyűvérű színésznő a kor toposza, mely számtalan formában megjelenik. Utalhatunk itt Arany János színészkalandjára és annak narratív feldolgozására,⁷⁴ vagy az ünnepeelt színésznőt botrányos körülmények között feleségül nyelő Jókai Mórra.⁷⁵ E dilemma, a színészet és az előadó-művészet erkölcsnemesítő vagy éppen -romboló hatása például Jókai *Egy magyar nábob* című regényében többféleképpen is feltűnik: az ünnepeelt párizsi színésznő, Mainville-né hűséges férjéhez, nem hajlandó prostituálódni, ezért a párizsi ifjak tönkre akarják tenni – a Mayer lányok színészet révén válnak könnyűvérű nővé, s Abellino Fannyt is az énekművészet révén kísérti meg (és sikerült is volna neki megromlania, ha Fanny nem hagy fel időben az énekléssel). Gyulai Pál azonban ennél a toposznál jóval tovább megy, s nemcsak azért, mert a Jókai felkínálta két lehetőség közül az egyik, az erkölcsösebbik fel sem merül. Az *Írónőinkben* ugyanis miként az irodalomról való beszéd is szinte észrevétlen vált át a művészetéről folyó disputába, úgy az előadó-művészet terei helyett itt már általában a társiasság különböző tereinek erkölcsromboló hatása jelenik meg. A szalon és a bálterem ugyanis a társiasság 18–19. századi modelljének szimbolikus terei, melyek itt a zülléssel, a romló erkölcsökkel, konkrétan a nők prostituálódási folyamatával lesznek összekapcsolva – tehát már önmagukban is veszélyesek az erkölcsökre.

Mindez nem véletlen, hanem következetesen illeszkedik egy olyan politikai nyelv szótárához, melyet a cambridge-i eszmetörténészek republikanizmusnak neveznek,⁷⁶ s mely a 19. században – bár némiképp módosított és kiegészített formában – még sokáig létezett.⁷⁷ A republikanizmus híveinek véleménye megoszlott abban a kérdésben,

⁷² Uo., 277.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Arany először Gyulainak írja meg a színészkalandot: Arany János Gyulai Pálnak, NKörös, 1855. június 7. = ARANY János *Levelezése*. (1852–1856), s. a. r. SÁFRÁN Györgyi – BISZTRAY Gyula – SÁNDOR István, Akadémiai, Budapest, 1982, 704. levél, 557–559. (*Arany János összes művei*, 16.) Ennek értelmezéséhez lásd MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány és a magyar kulturális emlékezet*, Ráció, Budapest, 2009, 47–48., 54–58.

⁷⁵ Erről lásd KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz*, Osiris, Budapest, 2008, 407–408. A kérdés megítélése körüli vitához lásd SZEKERES László, *Jókai és Petőfi szakítása*, It 1957/4., 413–452.; LENGYEL Dénes, *Jókai és Petőfi szakításáról*, It 1959/1., 54–57.

⁷⁶ A republikanizmus kutatásnak reprezentatív, s egyúttal a politikai nyelv sokarcúságát is reprezentáló kiadványa: *Republicanism. A Shared European Heritage. Volume, I–II.*, szerk. Martin VAN GELDEREN – Quentin SKINNER, Cambridge UP, Cambridge, 2002. Magyar összefoglaló: TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Osiris, Budapest, 2007, 14–16.

⁷⁷ Quentin Skinner egy budapesti előadásában például Hegel történetfilozófiájában mutatja ki a republikanizmus nyomait: „A klasszikus republikánus hagyomány nyomait még a felvilágosodás utáni politikai gondolkodásban is megtalálhatjuk. Hegel államfilozófiáját is olvashatjuk úgy, hogy a klasszikus

hogy a társasság (a *sociabilitas*) miként is hat a társadalomra és milyen formáit lehetne követni az újabb kori kereskedő társadalmak esetében. Az erénytanok felől való közelítés, valamint az ízlés csiszolásának társasági szabályai természetesen különböző diszkurzív együttállásokat hozhatnak létre, ahol a természetes jogok biztosítása és a honpolgári erény ösztönzése eltérő mértékben érvényesülhetett. A republikánus szótár inkább az utóbbit hangsúlyozta, s ezért is van, hogy visszatérő és állandó eleme lett a *divat* ostromozása, ami Gyulai cikkében is kiemelt jelentőséget kap. Az *Írónőink*-nek már rögtön az első bekezdései szavá teszik a divat követésének romboló hatását: „E hangulat [ti. a női írók ünneplése] általános, ha nincs is épen így [ahogy Gyulai teszi] rendszerbe szedve, oly általános, hogy nem lenne csoda, ha sok, igen sok nőnél divattá kezdene válni nem a zajtalan, de nyugtató, ügyes-bajos, de boldogító házi körben keresni a dicsősége, hanem az irodalom zajos, nehéz és sivár pályáján.”⁷⁸ A változó divat követése mint az erkölcsök romlásának formája ekkor már régi közhelye az európai gondolkodásnak. Ebbe a logikába tökéletesen illeszkedik a nők prostituálódási folyamata, hiszen – ismét régi közhely következik – a mintául tekintett római köztársaságnak is részben a luxus terjedése miatt kellett elbuknia, s a fényűzés terjedése a szexuális vágyak korlátlan kiélésében öltöttek testet, a családi tűzhelyet odahagyó férfiak könnyűvérű nők ölében találtak vigaszt mindennapi gondjaikra. Gyulainál egy ilyesfajta folyamat első lépéseit láthatjuk, annyi különbséggel természetesen, hogy nála a nők prostituálódási folyamata indult meg, ám ne legyenek kétségeink, hogy ennek hatásai igen messzire fognak vezetni:

Ez erkölcstelenség természetesen nem a rossz követésében, mint inkább a jó és rossz közti különbségek lassú és észrevétlen eltörlődésében nyilvánkozik, kételye erénynek kereszteli a bűnt, mert lehetnek érintkezési pontjaik, saját vagy mások szenvedése fölláztatja a világrend, az erkölcsi kényszerűség ellen, mely nem szokta számba venni az egyesek szerencsétlenségeit.⁷⁹

Bár a 18. századi republikánusok számára komoly elméleti kihívást jelentett a nők jogainak kérdése (amit a francia forradalom igen élesen vetett fel), Gyulai elsősorban nem ezzel foglalkozik (sőt arra utal cikkének elején, hogy a női írás nem más, mint „félbeszerbe alkalmazott nőemantipatio”),⁸⁰ hanem a republikánus történeti narratíva egy másik fonálát veszi fel. Michael Sonenscher Cesare Beccariát (*Dei delitti e delle pene*, 1764) idézi, aki szerint a legszabadabb közösségek alapját a család képezi, s ennek történeti oka az, hogy a legelső államok is a családok mintájára jöttek létre.⁸¹

politikaelmélet értékeit megpróbálja áttemelni [!] a modern nemzetállam kerete közé.” Quentin SKINNER, *A szabadság és honpolgárság két rivális hagyománya*, ford. STÉBEL Éva, Világosság 1995/10., 25.

⁷⁸ GYULAI, *Írónőink*, 273.

⁷⁹ Uo., 281.

⁸⁰ Uo., 273.

⁸¹ Michael SONENSCHER, *Republicanism, State Finances and the Emergence of Commercial Society in Eighteenth-century France – or from Royal to Ancient Republicanism and Back = Republicanism*, II., 282. A család republikánus megítéléséhez és az ezzel kapcsolatos (részben a feminizmus korai történetét is érintő) vitákhoz lásd Iain HAMPSHER-MONK, *From Virtue to Politeness = Republicanism*, II., 103–104.

Tehát e történeti logika nem feltétlenül csak a példának tekintett *polist* helyezi középpontba, hanem bizonyos társulási formákat is alapvetőnek gondol el. A családi tűzhely elhagyásának vádja a republikánizmus politikai szótárának alapeleme, melynek egyik legfontosabb forrása Sallustius leírása Catalina összeesküvéséről. (Ott arról olvashatunk, hogy „a hentergés, vedelés és a többi ilyesfajta élvezet iránti gerjedelem is ugyanúgy megszálta őket [ti. a fiatalokat]. Férfiak asszonyként szerettek, asszonyok az utcán árulták tisztaságukat; ingyencfalatokért az egész földkerekséget felkutatták; aludni mentek, még mielőtt elálmosodtak; nem várták meg az éhséget vagy szomjúságot, sem a hideget vagy fáradságot, hanem elpuhultságukban mindenek elébe mentek.”)⁸² Talán épp a republikánizmus szótárától kívánta elszakítani az írónővitát Erdélyi János, aki kései hozzászólásának elején a „régii Róma szellemé”-nek nyomait mutatja ki korának irodalmában, ám azt állítja, hogy a női írókkal szembeni ellenérzés forrása nem innen ered, hanem sokkal inkább valamifajta „ferde moralizmus”-ra vezethető vissza (melyet a túlzó vallásos buzgalommal magyaráz meg).⁸³

A családi élet szétzilálása és az erkölcsi romlás összekapcsolása mögött esetünkben persze ott munkál egy előfeltevés: a családi összetartozás létrehozásában a nőknek igen fontos szerepük van. Hogy a nyilvánosság terei alapvetően a férfiakhoz tartoznak, s a nőknek ott semmi keresnivalójuk, az írónővita egyik visszatérő kérdése lett. Ugyanakkor a szemlélet mögött meghúzódó antropológiai érveket már kevesen bírálták, legfeljebb a hangsúlyok és következtetések tekintetében. Feltehetően éppen a nők antropológiai állandója Gyulai hírhedt cikkében az, ami a leginkább elavult mára, s az is, amiben többé-kevésbé mindenki egyetértett a 19. században (inkább a nők lehetséges irodalmi szerepvállalásának tekintetében mutatkoztak élesebb különbségek).

Már több idézetünkben is szerepelt a nők és a férfiak azon megkülönböztetése, mely eltérő természeti adottságokat tulajdonít a nőknek és férfiaknak:

A nő körét és pályáját nem férfionkény vagy pusztá conventio szabta meg, hanem a természet rendje és a társadalom szüksége. A nő physikai alkatánál fogva épen oly képtelen a férfiú pályájára, mint a férfi a nőére s Kisfaludy Sándor nem élczet, hanem igazságot mond, midőn így szól:

Van határa a két nemnek,
S nem toldása az érdemnek,
Hanem hiba, csorbaság,
Aki ezen általhág.⁸⁴

⁸² Sallust. *Cat.* 13. A magyar fordítás: C. SALLUSTIUS Crispus, *Catilina összeesküvése* = C. SALLUSTIUS Crispus *Összes művei*, ford. KURCZ Ágnes, Magyar Helikon, Budapest, 1978, 16–17.

⁸³ ERDÉLYI János, *Flóra, Atala, Malvina, Wohl Janka*, Magyarország 1867/2. (febr. 24.), [2.] Újabb kiadása: ERDÉLYI János, *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Akadémiai, Budapest, 1991, 472.

⁸⁴ GYULAI, *Írónőink*, 274.

Thomas Laqueur klasszikus monográfiája (*Testet öltött nem*) mutatja be azt a folyamatot, amiként a 18. században létrejött az ún. két-nem modell. Ennek lényege az, hogy míg a felvilágosodás előtt a nő csupán a férfi test degenerált változatával rendelkezik, addig az újabb orvosi elképzelések már élesen elválasztják egymástól a férfi és a női testet, s azokat két, alapvetően különböző entitásként érzékelik.⁸⁵ Bár Laqueur nagy léptékű elmélete nem minden pontján meggyőző,⁸⁶ abban a tekintetben mindenképpen példaértékű lehet, hogy a biológiai nem (*sex*) és a társadalmi nem (*gender*) egymással összefüggő történeti taglalását javasolta, azaz arra mutatott rá, hogy nemcsak a társadalmi, de a biológiai nem is változik időben, voltaképpen a 18. században jön létre, s így a korábbiakat tekintve csak társadalmi nemiségről beszélhetünk.⁸⁷ Gyulai szövege eminens módon mutatja be a két-nem modell jellemzőit: élesen elválasztja egymástól a férfi és nő nemi adottságait, s erre hivatkozva jelöl ki egy – számára magától értetődő – helyet a nők számára a társadalomban. Laqueur – Michel Foucault nyomán – meggyőzően érvel amellett, hogy nem valamiféle tudományos forradalom miatt alakult ki a nemiség biológiai megközelítése (bár az orvostudomány eszközeit tekintve kétségtelenül készen állt erre), sokkal inkább a politikai körülmények változása miatt kialakuló hatalomtechnikai megoldásról van szó, melyhez aztán a tudomány szolgáltatott bizonyítékokat.⁸⁸ Laqueur inkább a történet megszakítottóságát hangsúlyozza, azonban ha a 18. századból előrefelé, a 19. század felé nézünk, a folytonosságok szintén fontosnak tűnhetnek. Nemcsak arról van szó, hogy léteztek századokon átnyúló alternatív szexuális gyakorlatok (és ezek mögött alternatív ideológiai konstrukciók állhattak össze),⁸⁹ nemcsak arról, ami mellett például Peter Gay érvel, hogy a 19. századi (elsősorban a viktoriánus) Anglia történetének szexuális elnyomásáról (vagy elfojtásáról) szóló leírások mintha túlon túl leegyszerűsítenek a helyzetet,⁹⁰ hanem arról, hogy bizonyos elemek hosszabb távon is megmaradhattak az egy-nem modell logikájából.

⁸⁵ THOMAS LAQUEUR, *A testet öltött nem. Test és nemiség a görögöktől Freudig*, ford. BARÁT Erzsébet – SÁNDOR Bea – SZABÓ Valéria – TÓTH László, Új Mandátum, Budapest, 2002.

⁸⁶ Kritikájához lásd CSABAI Márta, *Szexuálpolitikai testtörténet*, BUKSZ 2003/3., 234–239. A kérdés historiográfiájá továbbgondolása: KAREN HARVEY, *Gender, Space and Modernity in Eighteenth-Century England. A Place Called Sex*, History Workshop Journal 2001/Spring, 158–179.; Uő., *The Century of Sex? Gender, Bodies, and Sexuality in the Long Eighteenth Century*, The Historical Journal 2002/4., 899–916.

⁸⁷ A különböző testelméletekről kiváló magyar nyelvű összefoglalók állnak rendelkezésünkre: CSABAI Márta – ERŐS Ferenc, *Testhatárok és énbátárok. Az identitás változó keretei*, k. h. n. [Budapest], 2000.; BORGOS Anna, „Testkép-képek”. *Áttekintés a fogalom filozófiai és pszichológiai értelmezéséről = Test-beszédek. Köznapi és tudományos diskurzusok a testről*, szerk. CSABAI Márta – ERŐS Ferenc, Új Mandátum, Budapest, 2002, 46–60.

⁸⁸ LAQUEUR, I. m., 163–165. (Foucault-tól A szavak és a dolgokat idézi.)

⁸⁹ Lásd IAIN MCCALMAN, *Radical Underworld. Prophets, Revolutionaries, and Pornographers in London, 1795–1840*, Cambridge UP, Cambridge, 1988.

⁹⁰ PETER GAY, *The Bourgeois Experience Victoria to Freud*, I., *Education of the Senses*, Oxford UP, Oxford – New York, 1984, 110 skk. Idézi: THOMAS W. LAQUEUR, *A szexuális vágy és a piacgazdaság az ipari forradalom idején*, ford. TÓTH László = *A szex. Szociológia és társadalomtörténet. Szöveggyűjtemény*, I., szerk. TÓTH László, Új Mandátum, Budapest, 1996, 193.

Gyulai fogalmi nyelve e téren részben a két-nem modell logikáját követi, de érvei alapjait sajátos módon még az egy-nem modell orvostudománya dolgozta ki.⁹¹ „A női lélekben – írja – uralkodóbb az ösztön, az érzés, az értelem, szóval: a fogékonyság, mint az akarat, az ész, a phantasia, szóval: az alkotó erő; szenvedélyei talán hevesebbek, föláldozóbbak, de nem oly mélyek, kitartóak, vagy jobban mondva sivarak, hogy képesek legyenek erős becsszomjat táplálni és nagy célt vinni ki.”⁹² Voltaképpen az absztrakcióra való képtelenségük, az érzelmek korlátozásának képtelensége az, ami megakadályozza a nőket, hogy nagy művésszé váljanak. Ez az elképzelés, mely oly kitartóan határozta (és határozza) meg a nemiségről való gondolkodást, voltaképpen olyan humorálpatólogiai logikára vezethető vissza, mely a nőiséget hagyományosan a hideg és nedves alkathoz sorolta. Mivel testük jóval nedvesebb a férfiakénál (az egy-nem modell szerint az arányok másképp alakulnak férfinnál és nőnél), képesek igen gyorsan felfogni új ingereket, de ott maradni már nem tudnak, hanem – amint a nedvesség tovább áramlik testükben – új tárgyra térnek (hagyományosan a szárazabb testhez a logikus gondolkodás, az észhasználat és az absztrakció kapcsolódik): „A mit megérthetnek, könnyebben megértik, mint a férfiak, hamar elsajátítják s ezer változatban, szellemdúsan dolgozzák föl, de valami újat s mélyet találni teljesen képtelenek s legfeljebb csak genialis paradoxonokig vagy csillogó capriceokra tudnak fölemelkedni.”⁹³ Kétségtelen, hogy Gyulai maga nem idézi közvetlenül a humorálpatólogiai logikát, de a férfi és nő közötti fizikai és mentális különbségek taglalása visszavezethető arra. Ez nem is olyan nagy anakronizmus: egyfelől a 19. század közepén még orvostudományi tananyag volt az egyetemen a nedvkórtan, s éppen ekkoriban szorította ki a modernebb sejtelmélet, másfelől a tudomány változása nem oltja ki e közhelyeket egyik pillanatról a másikra, hanem hosszabb távon is életképesek maradhatnak.⁹⁴

Érdeemes felidézni a Gyulai legádázabb és kitartó ellenfeleként fellépő Kánya Emília lapjában megjelent cikkeket. Az első évfolyam egyik programadó tanulmányában az orvos Almási Balogh Pál értekezik a nők társadalomban elfoglalt helyéről. Egy helyen – jelezvén, hogy a társadalmi térben elfoglalt helynek természetesen a biológiai adottságokhoz kell illeszkedniük – így ír:

A nőknél, már physikai testszerkezetöknél fogva hiányzanak a mélyebb gondolkodás és az értelmi világ magasb megyéibe emelkedés föltételei. Felette érzékeny és mozgékony idegeiknél s általában az összes idegrendszer sajátos szerkezeténél fogva, nem képesek ők, azon kitartó s fáradhatatlan szorgalomra, a gondolatoknak következetes logikai összefűzésére, mely multhatatlan föltétele valamely végeredmény megállapításának, vagy az eszmék egy közönséges szabály alá vonásának.⁹⁵

⁹¹ Laqueur például ilyen típusú együttállásként értelmezi Sigmund Freud pszichoanalízisét is. Lásd LAQUEUR, I. m., 240–249.

⁹² GYULAI, *Írónőink*, 275.

⁹³ Uo.

⁹⁴ MAGYAR László András, *A jó életnek módja. A görög diétetika*, Medicina, Budapest, 2012, 37–43.

⁹⁵ ALMÁSI BALOGH Pál, *A nők, mint a társadalmi élet tényezői*, Családi Kör 1860/2. (okt. 21.), 20. A Családi Kör sajtótörténeti helyéhez lásd SZAFFNER Emília, *Az első magyar szerkesztőnő és lapja, a Családi Kör*, MKSZ 1998/4., 353–371.

Falk Miksa pedig 1860-ban úgy vélekedik, hogy született biológiai különbség (a természeti adottság)

nem tételezi föl azt, hogy a nő hatásköre a ruhatárra, a konyhára és gyermekápolásra szorítkozzék. Nem! tárva áll előtte a szellem és kedély határtalan világ, tárva a működés minden köre, azon egyetlen korlátozással, hogy e működés soha se nélkülözze a nőiség zamatját. Ily feltétel alatt a nő buzgó részt vehet korunk mélyre ható mozgalmában, részt azon szellemi küzdelmekben, mik a jelen századot epochálissá teszik az emberiség történelmében, részt a férfinak még azon törekvéseiben is, mik a házi és családi élet körén messze tulterjednek.⁹⁶

Igen ám, de mit is jelenthet e „nőiség zamatja”, melyet a társadalmi életbe lépő nők nem nélkülözhetnek? Falk Miksa következő évben megjelent írásában például igen ironikusan ír egy szentimentális báli jelenetről, ahol a holdfényes teraszon szerelmi vallomás helyett a csodaszép nő könnyek között ezt rebegte: „Igaz-e, hogy mai távirati sürgöny szerint Párisban a béke megkötetett?”⁹⁷ Az efféle példák még bőséggel szaporíthatóak: az a Szabó Richárd, aki Gyulai ellen foglalt állást az írónövitában, másutt azt fejtegeti, hogy a „nőt inkább a szív, mint az ész vezeti, inkább érez, mint gondolkodik, s innét érzelmesebb, félénkebb, állhatatlanabb, csüggedésre hajlandóbb.”⁹⁸ És még egy példa – ezúttal Arany Koszorújából: Madách akadémiai székfoglalójában nemcsak a humorápatológiai közhelyre hivatkozik (mondván, hogy a nő „[v]ére testsúlyához képest több, keringése gyorsabb, hőmérséke magasabb, véralkata idegesebb”),⁹⁹ de ehhez még frenológiai állításokat társít (a nő agya kisebb, mint a férfié),¹⁰⁰ hogy aztán ugyanannál a következtetésnél lyukadjon ki, mint annyian mások: „Nagyon természetes, hogy e mélyen szervezetében rejlő különbség a nő egész lélekvilágát is áthatva, eszme-körét, tevékenységét különbözően határozza meg a férfiútól. S így korán sem üres phrasis, hogy a nő, szíven keresztül gondolkodik.”¹⁰¹ Nem üres frázis, teszem hozzá, mivel ekkoriban ennek az elképzelésnek orvostudományi alapja van.

A társadalmi részvétel hívei tehát tökéletesen egyetértenek Gyulaival a nők antropológiai jellemzőit tekintve. A republikánus történelemszemléletből és a nemiség humorápatológiai értelmezéséből egyaránt következik a nők családon belüli helyzetének hangsúlyozása. Itt fontos megemlíteni, hogy a család mint a társadalom alapja olyan elképzelés volt, melyben az írónövita ellenfelei ismét csak egyetértettek egymással. A női emancipációt propagáló Családi Kör címlapján ugyanúgy egy boldog család képe látható, miként a konzervatív, katolikus Családi Lapok első oldalán is. A családi élet szétesésének veszélye számtalan formában megjelenik ebben az idő-

⁹⁶ FALK Miksa, *Nők emancipációja*, Családi Kör 1860/8. (dec. 2.), 113.

⁹⁷ FALK Miksa, *Szabad-e a nőnek politizálni*, Családi Kör 1861/29. (júl. 21.), 455.

⁹⁸ SZABÓ Richárd, *Nők világa*, Petrik Géza, Pest, 1871, 20. Idézi: KÉRI, I. m., 38.

⁹⁹ MADÁCH Imre, *A nőről, különösen aestheticai szempontból*, Koszorú 1864/2/1. (júl. 3.), 2. A szöveg modern kiadása: MADÁCH Imre *Összes művei*, II., s. a. r. HALÁSZ Gábor, Révai, Budapest, 1942, 583–603. (A továbbiakban az eredetit idézem.)

¹⁰⁰ Uo., 1. (A két-nem modellre jellemző érvelés ez. Lásd LAQUEUR, I. m., 218–219.)

¹⁰¹ MADÁCH, I. m., 2.

szakban. „Anyagi korunkban az ember, az érzékiségnek a szellem fölött gyáván átengedett uralma által, méltóságának főelemét megtagadván, csaknem az állatiság állapotába süllyedt” – olvassuk a Családi Lapok programcikkében 1852-ben.¹⁰² Az erkölcsi romlás érzékelése pedig szükségszerűen kapcsolódott a női erkölcsök védelméhez. A nőnevelés előmozdítására létrehozott tiszavirág életű periodika, a Család könyve¹⁰³ a *Revue des deux Mondes* című francia folyóirat egyik cikkét fordítja, ahol az ismeretlen szerző arról értekezik, hogy amennyiben „a gyászos erkölcsök, melyek mindinkább terjedeznek és elharapóznak, végkép megállandósulnak, akkor épen a nők fognak legtöbbet szenvedni: s már is eleget szenvednek”.¹⁰⁴ Így hát „[v]alóban mondhatjuk, hogy valahányszor egy-egy új élvezeti eszköz készül, a nő befolyása egy-egy fokkal alább süllyed.”¹⁰⁵ Berecz Károly pedig arra figyelmeztet 1857-ben a *Nővilágban*, hogy „[e]mlékeztetésre van szükségünk, különben megtörténhetnék, hogy anyagi korszakunkban s hasznossági elveink következtében szép egyszerűen részvényekkel s bankjegyekkel házasságunk össze, s e boldog házasságok után utódainkul vastalpakat s gőzhajókat hagyunk a világnak.”¹⁰⁶

A kor ezen általános borúlátása, mely nem írható tisztán a történelmi körülmények rovására,¹⁰⁷ az irodalommal kapcsolatos közbeszédben is gyakorta visszatérő téma volt. Nemcsak Arany panaszkodott leveleiben lapjai közönyös közönségére, nemcsak ő írt a költészet általános iránytalanságáról (például az *Irányokban*), nemcsak ő érzekelte a divatlapok működésének káros hatását. Vajda János 1857-ben épp Arany költészetét dicsérve szidalmazta a divatlapokat,¹⁰⁸ ugyanő másutt a költészet idejének lejártát konstatálja: „A költészet ma már elvált az élettől, külön lényé lett, s a gourmand agglégény-nemzedék asztalán csak mint pikanteria vagy desszert szerepel. Magának az életnek egyéb, komolyabb céljai vannak, semhogy a költőiség volna a szükséges levegő, mely nélkül élni nem tud.”¹⁰⁹ Gyulai cikkének újdonsága, ha tetszik, meglepő húzása nem is ennek a belátása volt, hanem sokkal inkább az, hogy a hanyatlás e tudatát, mely érintette mind a családi életet, mind az irodalmi életet, a női írók megjelenésével is összekapcsolta és ok-okozati összefüggésbe rendezte.¹¹⁰ Fontos azonban, hogy az írónövita álláspontjai között nem az optimizmus és pesszimizmus között jött létre töréspont. A Család könyve idézett szerzője például minden borúlátása mellett is épp arra következtetésre jut, hogy az általános erkölcsi hanyatlás

¹⁰² KLEZSÓ József, *Reményeink*, Családi Lapok 1852/1., 9.

¹⁰³ Programjukhoz: HUNFALVY János, *Család. Nevelés*, Család könyve 1855, 1–3

¹⁰⁴ *A társadalom és a nők*, Család könyve 1855, 238.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ BEREZ Károly, *A hölgyek. Világtörténelmi szempontból*, *Nővilág* 1857/15. (ápr. 19.), 236.

¹⁰⁷ Ehhez lásd SZAJBÉLY Mihály, *Az 1849 utáni „líraellenesség” érvei és forrásai = Forradalom után – ki egyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*, szerk., bev. NÉMETH G. Béla, Gondolat, Budapest, 1988, 58–78.

¹⁰⁸ VAJDA János, *Arany Jánosról*, *Nővilág* 1857/39. (okt. 4.), 614–616.

¹⁰⁹ VAJDA János, *A szépről a szépekhez II.*, *Nővilág* 1857/7. (febr. 22.), 98.

¹¹⁰ Vajda János a vitához hozzászólván nem véletlenül gúnyolódik azon, hogy „[m]indennek a nők az okai!” V. J. [VAJDA János], *Néhány szó – négy szem közt!*, *Nővilág* 1858/44. (okt. 31.), 689. Kritikai kiadása: VAJDA János, *Publicisztikai írások*, I., s. a. r. MIKLÓSSY János – SERES József – M. VARRÓ Judit, Akadémiai, Budapest, 1979, 214. (Vajda János összes művei, 7.)

éppen azáltal állítható meg, ha a nők tollat ragadnak: „Hadd irjanak tehát a nők, hadd beszéljenek és cselekedjenek, mert a nők erkölcsi befolyása soha nem volt olly szükséges mint épen a mi korunkban.”¹¹¹ (És természetesen a pesszimizmus sem volt teljesen általános: 1864-ban, néhány lapszámnyival a megszűnése előtt, a Nővilág Berczik Árpádtól közöl egy rövid, ám heurisztikus írást a témában.)¹¹²

A helyzet bonyolultságát egy olyan rendkívüli eset körüli nézetkülönbségek jelezhetik, mint Ferenczy Teréz halála. Mint ismeretes a női költő 1853. május 22-én 22 évesen lőtte szíven magát.¹¹³ A haláláról – először a Divatcsarnokban – publikált beszámoló,¹¹⁴ illetve a hamarosan megjelenő vékonyka kötetének emlékező szövegei alapvetően határozták meg e költészet befogadási lehetőségeit. Gyulai Pál 1854-ben a Pesti Naplóban így ír a női íróról: „Ferenczy Teréz nem annyira költő volt, mint szerencsétlen nő, ki talán csalódások és életunalommal küzdve a fájdalom költészetében keresett izgalmat.”¹¹⁵ Utóbb Ferenczy Teréz lelki betegségeit kortünetként értelmezi. Néhány évvel később, de még az írónővita előtt Vajda János melegíti fel a témát a Nővilágban. „Nem tartom szerencsének a nőre magára nézve – írja –, ha nemét meghaladó szellemerővel, ama keményebb természetű, tágasabb látkörű észbeli tehetséggel bir, mely a férfiak izomerejéhez való, s a nők gyöngébb alkata azt nem is szokta elviselni; de a költői magasb czél elérése, habár a nőiség rovására is, erre csakugyan szükség van.”¹¹⁶ Furcsa módon Ferenczy Teréz költészete az, ami alá is támasztja és meg is dönti e kiinduló hipotézist. Vajda végső soron amellet érvel, hogy Ferenczy mintegy férfi költővé vált egyfelől, s mégsem kerülhette el a halált, mit a női alkatához (testéhez) nem való tevékenysége okozott. A dilemma feloldása – Vajda szerint – az, hogy a női író irodalmivá alakította önnön halálát.¹¹⁷ (Bár érvelése nem ilyen érdekes, 1871-ben a Családi Körben Zilahy Imre – a *Téli csillagok*ban is szerzőként fellépő, időközben meghalt Zilahy Károly öccse – ugyanúgy arra jut, hogy Ferenczy nagy költő volt, s természetesen nála is női mivolta ellenére volt az.)¹¹⁸ Tehát már Ferenczy Teréz esetében is igaz, hogy az alapok bár közösek, Gyulainál az oksági viszonyok egyértelműen egy irányba mutatnak.

Gyimesi Emese figyelmeztetett, hogy az írónővita bizonyos elemeiről, elsősorban a nőkkel kapcsolatos sztereotípiákról már az 1840-es évek sajtójában is igen sok szó esik.¹¹⁹ Gyulai újítása e téren, hogy az *Írónőink*ben mindezt a női íráshoz kapcsolta. Az korábban is közhelyszámba ment, hogy a nemi határokat áthágó nők boldogtalanok maradnak. Tanács Márton elbeszélésének költőnője hiába hangolódik rá a nagy szerelemre, ha a férfi végül társadalmi kötelességének engedelmesskedik. Ám itt a szük-

¹¹¹ *A társadalom és a nők*, 239.

¹¹² BERCZIK Árpád, *Nőkről nőknek. Fecsegés, de tán nem üres*, Nővilág 1864/25. (júl. 31.), 487–488.

¹¹³ Életéről lásd PRAZNOVSZKY Mihály, „Vagyok egy kis csillag”. *A halál költője: Ferenczy Teréz = Szerep és alkotás*, 78–82.

¹¹⁴ L^a: [Ferenczy Teréz haláláról], *Divatcsarnok* 1853/21. (jún. 12.), 417–418.

¹¹⁵ GYULAI, *Téli csillagok*.

¹¹⁶ VAJDA János, *Ferenczy Teréz*, Nővilág 1857/4. (febr. 1.), 49–52.

¹¹⁷ Ezt a lehetőséget készíti elő a *Divatcsarnok* beszámolója is: a női író öngyilkossága napján is írt, mellette az asztalon a szintén öngyilkos Czakó Zsigmond képe feküdt. L^a, I. m., 417.

¹¹⁸ ZILAHY Imre, *Ferenczy Teréz emlékezete*, Családi Kör 1871/12. (márc. 19.), 267–268.

¹¹⁹ GYIMESI, I. m., 103–105.

ségszerű tragédiába torkolló elbeszélés másként is értelmezhető: Gaspara Stampa, a költőnő a szerelemért áldozza fel magát, míg a férfi, Collaltino gróf erre nem hajlandó. A nőiséghez kapcsolt érzékenység erkölcsileg mégiscsak felette áll a mindennapok kompromisszumait meghozni kénytelen férfi morálján.¹²⁰ Gyulai azonban az *Írónőink*ben nem az egyén pusztulását vizionálja – mint tette azt rosszállóan a Ferenczy Teréztől írott kritikájában –, hanem a női írók elszaporodásából vezeti le a társadalmi rend megbomlását, ami – lássuk be – sokkal súlyosabb probléma: „A férj, kit szeretni hittek, s kit még szeretni akarnának, a gyermekek, kikért mindent áldozni vágnak, s kikért oly keveset bírnak tenni, a családi kör, melynek áldásává lehetnének, s melynek csak terhére kell válniok, utálattal tölti el őket önmagok iránt, s gyűlölettel a társadalmi intézmények ellen.”¹²¹ Nem lehet véletlen, hogy éppen e ponton érte számos bírálat Gyulai cikkét, s talán még az sem, hogy a legérdekesebb válaszok is e kérdésben születtek. Szendrey Júliának a Nővilágban közölt szellemes novellája egy dilettáns női író mutat be, akitől környezete és férje éppen azért idegenedik el, mert elolvassák Gyulai cikkét a Pesti Naplóban. A szöveg ironiája mindent áthat: a családi idill hiperbolikus felnagyítása,¹²² a helyzet kifordítása (Gyulai nem leírta, hanem létrehozta a valóságot), az elbeszélőként fellépő női író és az elbeszélés szereplőjeként feltűnő női író közötti különbségek és hasonlóságok játéka, a női író ellen fellázadó írószerek, és végül – csattanóként – a szöveg fiktív terében megjelenő fiatalember, aki nem más, mint Gyulai Pál. Szendrey voltaképpen arra mutat rá, hogy a Gyulai felkínálta összefüggések akár meg is állhatnak, ám igen könnyen fel is forghatóak, s éppen ezért *nem szükségszerűek*.

Az sem minden tanulság nélkül való, hogy mi történt, amikor a Koszorú évekkel később lehozta Gyulai már említett novelláját (*Nők a tükör előtt*). Már idéztem Kánya Emília reakcióját (voltaképpen egy mondatba¹²³ kötött bele, de a női írók társadalmi felelősségére kívánt rákérdezni) és Arany válaszát. Hiába nem tartalmazta a társadalmi felelősség kérdését a hosszadalmas elbeszélés e kis epizódja, mégis az írónővita kontextusában értelmezett. Ha emellé tesszük Toldy István 1864-ben a Nővilágban megjelent elbeszélését (*Gyöngyike, a jeles írónő*), szinte semmi különbséget nem

¹²⁰ TANÁCS Márton, *A költőnő. Eredeti beszély*, Koszorú 1863/1/22. (máj. 31.), 514–519.; 1863/1/23. (jún. 7.), 535–540.; 1863/1/24. (jún. 14.), 560–564.; 1863/1/25. (jún. 21.), 581–587.; 1863/1/26. (jún. 28.), 606–611.

¹²¹ GYULAI, *Írónőink*, 277–278.

¹²² A kertben például a természet bőséges ajándékai jelzik a családi termékenységét bőségét: „Beregine mindig sajátkezűleg egyengette el benne [a melegágyban] az átrostált, porhanyó földet, mielőtt elveteményezett volna. Furcsa látvány volt az, mint szaporodott évenként a nézőség e fontos műtét körül: – majd minden tavasszal egy-egy kis új Beregi-csemete csatlakozván a többihez, hogy gömbölyű arcán a csodálkozás és kíváncsiság kifejezésével, nagyra meresztett szemmel, s talán tátott szájjal is bámuljon anyjára, a mint ez a három ujsa közé csíptetett magvakat, az előre megjelölt helyekre, elhinté.” SZENDREY Júlia, *A „Pesti Napló” 61. 62. és 65. száma. Történet, mely ha még nem történt meg, megtörténhetik, s ha nem történik meg, megtörténhetnék: Közli egy elkeseredett dilettáns-írónő*, Nővilág 1858/25. (jún. 20.), 385–388.; 1858/26. (jún. 27.), 401–407, itt 386. A szöveg modernebb kiadása: PETŐFINÉ SZENDREY Júlia *Eredeti elbeszélései*, kiad. BIHARI Mór, Kunossy, Szilágyi és társa, Budapest, 1909, 49–75. (*Petőfi-könyvtár*, 8.) Érdekes, hogy a cím alapján, a dilettáns írónő és környezete éppen a könyvbírálati részeket hagyta ki, s csupán a nőkkel foglalkozó általános részekkel foglalkozott.

¹²³ „Az öreg úr mosolygott, tudta, hogy az írónők nem igen szoktak kötni és hímezni.”

látunk. Toldynál a Gyöngyike álnéven publikáló Mariska és Gyula szerelme csak nehezen bontakozik ki, mert közéjük áll a női író tettetése és őszintétlensége. Egyszer aztán Gyula véletlenül rajtakapja Gyöngyikét írás közben, aki gyorsan elrejt valamit, Gyula távozik, Gyöngyike majd belehal a fájdalomba, már-már az öngyilkosságot fontolgatja. Kiderül azonban, hogy Gyula a könyvtárba ment, s kinyomozta, hogy mely francia elbeszéléskötetből lopta Gyöngyike a történeteit. Ekkor „Bihari Gyöngyike négy hónapnyi élet után meghalt; de feltámadt Halmy Gyuláné, és jeles írónőből kitűnő feleség és család anyja lett.”¹²⁴ Itt a női író egyáltalán nem eredeti és itt is a családi élet rovására megy az írás és a dicsőség hajhászása – s talán még az is megkockáztatható, hogy Toldy szövege közvetlenül reagál Gyulai polemikus írásaira. (Esetleg Gyula magát Gyulait rejtené, mint egy *roman à clef*ben?) Ugyanakkor ez is csak egy példa: miképpen Gyulai novellája, Toldy sem tartalmazza azt az állítást, hogy a női írás nagyobb léptékű társadalmi romláshoz vezethet.

Tehát – még egyszer – az *Írónőink* által okozhatott meglepetést a kortársaknak, hogy ismert és egymástól függetlenül létező állításokat és politikai nyelveket helyezett egymás mellé és hozott összefüggésbe egymással. (Ennek az összekapcsolásnak az újdonsága persze ismét csak relatív, hiszen ez az együttállás másutt már korábban is létezett. A konkrét forrására természetesen csak igen bajosan tudnánk rálelni, de példák természetesen bőven akadnak.)¹²⁵ Térjünk vissza ahhoz kérdéshez, hogy a női írók tényleg ennyire nagy veszélyt jelentettek-e. Elsőre talán nem tűnik értelmesnek egy történésztől a kérdés: miért ment el Gyulai ennyire messzire? Említettem már e probléma kutatási nehézségeit (nincsenek komolyabb társadalomtörténeti kutatásaink sem a női olvasókról, sem a női írókról, sem a női professzionalizációról). Amennyiben mégis belegondolunk abba, hogy noha volumene növekedett is némelyest, aligha lehetett tömeges jelenség a publikus női írás, arra talán rákérdezhetünk, hogy miért érzékelt a 19. század professzionalizálódott értelmisége, hogy tömeges és ráadásul a kultúra értékeit fenyegető jelenségről van szó. A két-nem modell biológiai fordulata csak egy lehetőség, a republikanizmus történeti narratívája egy másik. Van azonban e kettő mellett egy harmadik lehetőség is, mely a tömegkultúra problémáját érinti.

Andreas Huyssen egyik sokat idézett, *A tömegkultúra mint nő. A modernség másikja* című cikkében arról értekezik, hogy a modernség kezdeti szakaszának „politikai, pszichológiai, esztétikai beszédmódja [...] nőneműsítette a tömeget és a tömegkultúrát, miközben a magas kultúrát (legyen az hagyományos vagy modern) változatlanul férfiak uralták.”¹²⁶ Igen ám, de a tömegkultúra több okból is veszedelmesnek, megzabolázandónak tűnhetett fel: egyfelől – a nevében is benne van – tömegek ellenőrizetlenül fogyasztották, másfelől a tömegkultúra fogyasztói iránt a magaskultúra potentátjai folyamatosan vágyakoztak (láttuk Arany lapváltási kísérletét). Az írónői-

¹²⁴ TOLDY István, *Gyöngyike, a jeles írónő*, Nővilág 1864/20. (máj. 15.), 309.

¹²⁵ Végső soron Nancy Armstrong idézett könyvének ez a témája, de idézhetnénk Margaret Ezell vonatkozó példáit is. ARMSTRONG, *I. m.*, 59–95.; EZELL, *I. m.*, 66–103.

¹²⁶ ANDREAS HUYSSSEN, *A tömegkultúra mint nő. A modernség másikja*, ford. BENE Adrián – LŐRINCZ Noémi, Kalligram 2002/9., 21.

ta elhelyezhető e kontextusban is: akárcsak Huyssen francia, német és angol példái-ban, itt is a nőneművé váló tömeg nyomasztó súlya nehezedik a tanult irodalmárookra. Gyulai szenvedélyesen reagál a problémára, Arany inkább kísérletet tesz a tömegirodalom megszelídítésére (Huyssen ilyen kísérletként olvassa az éppen ekkoriban megjelenő *Bovarynét*). Ezért ajánlja Arany a női olvasók figyelmébe a Figyelőben a *Magyar hölgyek életrajza* című kötetet,¹²⁷ ezért javasolja Malvinának, hogy saját körében maradván írjon, a divatlapszerkesztőknek, hogy egy esztétikai mércét állítsanak fel a publikálás előtt, s Johanna Neumann anyaversére is azért van szüksége, mivel jól tudja, nemcsak a populáris irodalommal szemben kell követelményeket támasztani, hanem azt is be kell mutatni, milyen a helyes, társadalmilag is értékes populáris irodalom.

Azt persze – hangsúlyozom még egyszer – nem tudhatjuk, hogy a populáris irodalom valóban megfelelt-e önnön reprezentációjának (annak ti., hogy a női olvasók tért hódítanak, a női írók helyet követelnek, s a női témák mindent elsöpörnek), ám mind Gyulai, mind Arany szövegeiből rekonstruálhatóak ennek a szervesen összeépülő diskurzusnak a nyomai. Gyulai ismét egy réges-régi összefüggést vesz elő a dilettantizmus és a nőiség összefüggéseiről: „Írónőink csak dilettánsok, kik ha egyéb dolguk nincs, írnak egy-egy verset, novellát vagy épen regénykét, igény nélkül, szórakozásból s egész pályájuk sem komolyabb, sem veszélyesebb, mint egy kis zongorázás vagy rajzolási kísérlet.”¹²⁸ E dilettantizmussal – s ez sem új fogás – a tudós kritikát állítja szembe, mely valamiféle igényességet kérne számon a női írók művein. Sőt amíg „csak” dilettánsok a női írók, addig van valamiféle helyük: „A magyar írónők csak dilettánsok s az ezer szerencse.”¹²⁹ Ugyanis amint professzionalizálódnak, rögtön egy olyan irodalmi térben találják magukat, ahol a spontaneitás igénytelensége megengedhetetlen.¹³⁰ Ez természetesen nemcsak Gyulai cikkének találmánya. Az Izidóra női néven publikáló gróf Bethlen Miklósné a következő kommentárral küldi el kötetét Aranyak: „Költészetem nagyon igénytelen, egyetlen érdeme az érzelmek őszintesége”.¹³¹ A Koszorúba verset küldő Rudnay-Veres Szilárdát pedig Arany e szavakkal utasítja vissza: „Ha előfizetés hajhászó szerkesztő volnék, üdvözölve fogadnám kis költeményét, mert nem oly épen gyenge az, hogy el ne lehetne olvasni: de véleményem szerint nem egyéb, mint általános gondolatoknak közönséges kifejezése, kevés erővel, kevés bájjal.”¹³²

¹²⁷ [ARANY János,] *Magyar hölgyek életrajza*, Szépirodalmi Figyelő 1860/1/2. (nov. 14.), 29–30. Kritikai kiadása: AJÖM XI., 26–27.

¹²⁸ GYULAI, *Írónőink*, 289.

¹²⁹ *Uo.*, 290.

¹³⁰ Ennek történeti gyökereiről lásd Christa BÜRGER, „A nők dilettantizmusa”, ford. Sz. ZEHÉRY Éva, *Helikon* 1994/4., 510–518.

¹³¹ Gr. Bethlen Miklósné (Izidóra) Arany Jánosnak, Kolozsvár, 1864. július 24. = AJÖM XVIII., 1831. lev., 467.

¹³² Arany János Rudnay Józsefné Veres Szilárdának, Pest, 1865. április 2. = AJÖM XVIII., 1948. lev., 585. Az eredeti versküldemény: Rudnay Józsefné Veres Szilárda Arany Jánosnak, Vonyarc, 1865. február 6. = AJÖM XVIII., 1920. lev., 564–565. Köszönöm Korompay H. Jánosnak, hogy a levélváltásra figyelmzettetett.

A professzionalizálódás iránti igény szemben a tömegszórakoztatással, igazi írók (férfiak) szemben a dilettáns írókkal (itt a nőkkel). E fogalmi megosztások szinte egyszerre jönnek létre: amikor az elit kultúrája egyfelől a populáris kultúrát fogyasztók tömegeit kívánja megnyerni magának, s másfelől arra is törekszik, hogy a populáris regiszterbe tartozó kulturális világot domesztikálja (például ilyen kísérletként lehet értelmezni a 19. századi népiességet), akkor a magas és alacsony közti különbségek nemhogy eltűnnének, hanem még élesebb kontúrokat nyernek. (Nem véletlen, hogy Andreas Huyssen egy másik tanulmányában úgy vélekedik, hogy a 19. században létrejövő modernség hozta létre e megkülönböztetést.)¹³³ Ehhez azt tehetjük hozzá, hogy az értékhierarchiák letisztulási folyamatában a női irodalmiság (akár az alkotásról, akár a befogadásról van szó) a populáris irodalmisághoz került, s ilyenformán mintegy szükségszerűen a *mass culture*, a tömegkultúra része lett (még akkor is, ha tömegessége nem biztos, hogy igaz). A republikánus politikai szótárból érkező hanyatlásnarratíva éppen ezen a területen lehetett továbbra is életképes, hiszen a professzionalizálódó magaskultúra – hiába szeretne volna a köz javát a köz által is visszaigazolván látni – itt valóban az ízlés, a kultúra hanyatlását érzékelhette. Arany a Koszorú beköszöntőjében utalt erre: „Bármily tiszteletre méltó egyéneket számlálunk is az írói karban: nem palástolhatni, hogy átalán véve, néhány év óta lazúl az irodalmi *moral*. [... Ú]gy látszik, mintha nem minden íróban volna elég mély az *irodalmi méltóság* s *önhivatásunk* érzete.”¹³⁴ Akárcsak Gyulai a női írók esetében, Arany is „hiúságról” beszél a továbbiakban, melynek nyomán mostanság mindenféle iromány megjelenhet.¹³⁵ Sőt az irodalmi tér fájó szélesedésének, s ezáltal értékgyengülésének tüneteit is hasonlóképpen látja. Némi keserűséggel mondja például néhány évvel később, a Koszorú búcsú cikkében, hogy

Daczára a sokasodó szépirodalmi vállalatoknak, melyek éppen nagy számuk s egymásra árverelt papírtérjök miatt kénytelen adni jót-roszat, talán az irodalom igaz barátai nem sokára érezni fogják egy oly közlöny szükségét, mely, bárha kisebb téren, igyekezzék csak válogatott műveket nyújtani az olvasónak, homlokán viselve Socrates módosított házfeliratát: „csak ezt tölthessem meg jó művekkel!”¹³⁶

Tompa Mihály pedig a közönséget szapulja a Koszorú bukása miatt: „Hanem mégis impertinentia a publicumtól: hogy előfizetőid annyira megfogytak! Mihaszna vagy hát te Arany János, és mihaszna: hogy jó e lap? ennek a tömegnek nincs érzéke, nincs ízlése s benne nincs becsület!”¹³⁷ Az írónővita érvei összeérnek a populáris kultúrával

¹³³ ANDREAS HUYSSSEN, *Adorno in Reverse. From Hollywood to Richard Wagner*, New German Critique 1983/tavaszy–nyár, 8–38.

¹³⁴ [ARANY János,] *Irodalmi hitvallásunk*, Koszorú 1863/1/1. (jan. 4.), 4–6.; 1863/1/2. (jan. 11.), 29–31., itt 29. Kritikai kiadása (a végül nem publikált részekkel kiegészítve): AJÖM XI., 403–410., itt 406–407.

¹³⁵ [ARANY,] *Irodalmi hitvallásunk*, 4. Kritikai kiadása: AJÖM XI., 404.

¹³⁶ ARANY János, *A kegyes olvasóhoz*, Koszorú 1865/1/26. (jún. 25.), 602–603. Kritikai kiadása: AJÖM XI., 523–524.

¹³⁷ Tompa Mihály Arany Jánosnak, Hanva, 1864. augusztus 5. = AJÖM XVIII., 1837. lev., 474.

és főként annak nemi jellegével kapcsolatos érzésekkel: így válhat a női irodalom az igazi (Gyulainál a férfi, Aranynál a nemek felett álló) kultúra egyik legnagyobb ellenségévé.

(a nők)

E tanulmány az írónővita lehetséges kontextusait járta körül. Elsősorban Gyulai Pál vitacikkére és Arany János számos (privát és nyilvános) szövegére hivatkoztam, de idéztem jópár szöveget a korabeli lapokból is. E vizsgálódás során a következő állításokat igyekeztem példákkal alátámasztani: 1) az írónővita történeti narratívája egy klasszikus republikánus történeti narratívára épül; 2) a nőről és férfiról való gondolkodás egy klasszikus humorápatológiai logikát követ; 3) Gyulai cikkének újdonsága, hogy e klasszikus érveléseket a női irodalom terjedéséhez kötötte, s egy szélesebb társadalmi válság érzékelését a kultúra nők általi hanyatlásához kapcsolta; 4) és végül mindez szorosan hozzákapcsolódott a dilettáns *versus* profi, populáris kultúra *versus* elit kultúra egyre élesebben elváló diskurzusaihoz.

Végezetül szeretném felhívni a figyelmet tanulmányom két vakfoltjára, két olyan problémára, melyre a női írásról adott mégoly részletes leírás sem képes egyértelmű választ adni.

Sajátos módon – érvel Margaret Ezell – az a modell, ahol a nő szerény, középosztálybeli, adakozó, olvasott és kegyes, aki a közösségtől legfeljebb csak a további neveltetését kéri számon, nagyrészt olyan irodalomkritikai diskurzusban alakult ki, amely kitörölt vagy marginalizált mindenkit, aki e képnek nem felelt meg. Ezell állítása szerint körülbelül 1750-től kezdődően indulnak el e folyamatok.¹³⁸ Ha magyar vonatkozásban az írónővita bő száz évvel később bontakozott is ki, talán nem véletlen, hogy a női szerepkörök körüli egyik lehangosabb disputa éppen egy irodalomkritikai vita volt. Kérdés marad, hogy mindezen problémák tudomásul vétele mellett, el lehet-e tekinteni a fentebb ismertetett diskurzusok hatásaitól, s rekonstruálhatunk-e egy saját női hangot, mely kívül esik e diszkurzív feltételeken.¹³⁹ A Nancy Armstrong és Leonard Tennenhouse által jegyzett nagyszerű könyv (*The Imaginary Puritan*) például azt lobbantja a korábbi családtörténeti kutatások szemére, hogy egyesek (elsősorban Peter Laslett és Lawrence Stone) kívül helyezték magukat egy diskurzuson, hogy aztán mellette érvelhessenek, így aztán azt sem vehették észre, amiről ezek a diskurzusok hallgattak.¹⁴⁰ A mi esetünk is hasonló: bár nem gondolom, hogy a női írásról szólván mindenki az autoritás ugyanolyan formáját gyakorolná, a probléma megértéséhez – ez talán fentebbi hosszadalmas érveléseimből kiderült – azoknak

¹³⁸ EZELL, *I. m.*, 88–89.

¹³⁹ Ilyen kísérlet például Anne K. Mellor könyve, ahol a női romantika a gondoskodás etikáján (*ethic of care*) alapul, míg a férfit a Wordsworthtól származó önmagába merülő (*egotistical sublime*) fenséges jellemzi: ANNE K. MELLOR, *Romanticism & Gender*, Routledge, New York, 1993, 3.

¹⁴⁰ NANCY ARMSTRONG – LEONARD TENNENHOUSE, *The Imaginary Puritan. Literature, Intellectual Labor, and the Origins of Personal Life*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1992, 69–88., különösen 88. A bírált könyvek: PETER LASLETT, *The World We Have Lost*, Scribner, New York, 1966.; LAWRENCE STONE, *The Family, Sex and Marriage in England. 1500–1800*, Harper & Row, New York, 1979.

a történeti diskurzusoknak a rekonstrukciója vezet el, melyek maguk is létrehozták és alakították a társadalmi viszonyokról való gondolkodást. Ugyanakkor fontos emlékeztetni arra is, hogy a művelt nő kérdése, melynek kapcsán vita bontakozhatott ki a családról, a társadalmi fejlődésről, a női és ezen keresztül a közösségi erkölcsökről, társadalmilag meglehetősen szűkre szabott, s ilyenformán aligha fedti le a női kultúra teljességét. Gyulai női írói, még a novellájában szereplő Árpádina is, egytől egyig a társadalom közép vagy felső rétegeiből kerültek ki, akiknek a tevékenységén áll vagy bukik egy egész társadalom jövője (legalábbis Gyulai szerint). Vagy másutt: amikor Abonyi Lajos a Nővilágban oly magától értetődően jelenti ki, hogy a „nő mint leány csak úgy lehet boldog, ha háziasszony”,¹⁴¹ akkor voltaképpen egy szűk társadalmi osztállyal szemben fogalmaz meg elvárásokat.¹⁴²

A másik kérdés, amivel tanulmányom nem számolt, az egyéni elfogultságok problémája. Arany nyilván nem sejtette, hogy Johanna Neumann versei semmilyen feltűnést nem fognak kelteni a német költészetben. (Még az olyan monumentális vállalkozásokban sem jegyzi a nevét, mint a Gisela Brinker-Gabler szerkesztette nőirodalom-történet.)¹⁴³ Folyóiratában ez a cikk beilleszkedik a női szereplehetőségeket kutató írások sorába. Az persze már más lapra tartozik, hogy Arany vajon hol tett olyan engedményeket, melyeket az ostromozott divatlap-szerkesztőktől nem fogadott volna el. Példának okáért, miként csúszhatott át rostáján Wohl Janka *Búcsú* című verse, mely Arany lírakritikai normáinak legalább annyira nem felel meg, mint Malvina bármely kritizált költeménye.¹⁴⁴ Az efféle esetek arra intenek, hogy óvatosan kell bánnunk a történet egyes szereplőinek kijelentéseivel: az elvi szigorral fellépő Arany éppúgy tehetett esetenként engedményeket, miként Gyulai Pál sem volt feltétlenül és minden körülmények között a nők társasági fellépésének ellensége.

Wohl Janka említett versében a szerelemtől búcsúzik és magányát panaszozza, miközben biedermeier közhelyeket fordít képzavarba. Én is hadd búcsúzzam e sorokkal, melyek egyúttal azt is illusztrálják, hogy a női szerepek keresése az 1860-as években közel sem tűnt egyszerű feladatnak:

Apáczája vagyok az édes multnak,
Az emlék hű menyasszonya –
Rám egy halál mély fátylai borúlnak:
A mult nem támad fel soha!...
Mit ér ifjúság rózsakoszorúja
A szivre, mely már elvirult?
A feltámasztás isteneknek műve,
S az istenek kora lealkonyult. –
Erős légy, szív!
A nőhez csak a bánat hív!¹⁴⁵

¹⁴¹ ABONYI Lajos, *A háziasság örömei*, Nővilág 1858/18. (máj. 2.), 278.

¹⁴² Takáts József figyelmeztetett előadásomhoz fűzött hozzászólásában, hogy az irónővita a társadalom egy igen szűk metszetét teszi témájává, nők tömegeit rekeszti ki a kultúra területéről. A problémára az irónővita résztvevői közül talán egyedülként Jókai Mór volt érzékeny, bár ő sem a női írók, inkább az olvasóközönség felől érzékeltette azt: „Azután a mi közönsége m e g m a r a d t a magyar irodalomnak, é p e n a z a szegényebb osztály; szegény papok, tanítók, falusi kisasszonyok, fényűzéstelen házi asszonyok, gazdatisztek, közrendű emberek, orvosok, ügyvédek, és a kisbirtokú gazdák: ezekből áll most a magyar olvasó közönség; pedig ezeknél egy forint hatvan krajczárból álló capitalis.” JÓKAI Mór, *Bajza Lenke munkái*, Magyar Sajtó 1858/75. (jún. 24.), 297. Kritikai kiadása: JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek*, V., 1850–1860. II. rész, s. a. r. H. Török Györgyi, Akadémiai, Budapest, 1968, 90.

¹⁴³ *Deutsche Literatur von Frauen*, II., 19. und 20. Jahrhundert, szerk. Gisela BRINKER-GABLER, C. H. Beck, München, 1988.

¹⁴⁴ Erről lásd Török Zsuzsa, *Wohl Janka és Arany János kapcsolata sajtóközlemények tükrében = Médiumok, történetek, használatok. Tanulmányok a 60 éves Szajbely Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Szeged, 2012, 149–150.

¹⁴⁵ WOHL Janka, *Búcsú*, Koszorú 1863/1/23. (jún. 7.), 540.